

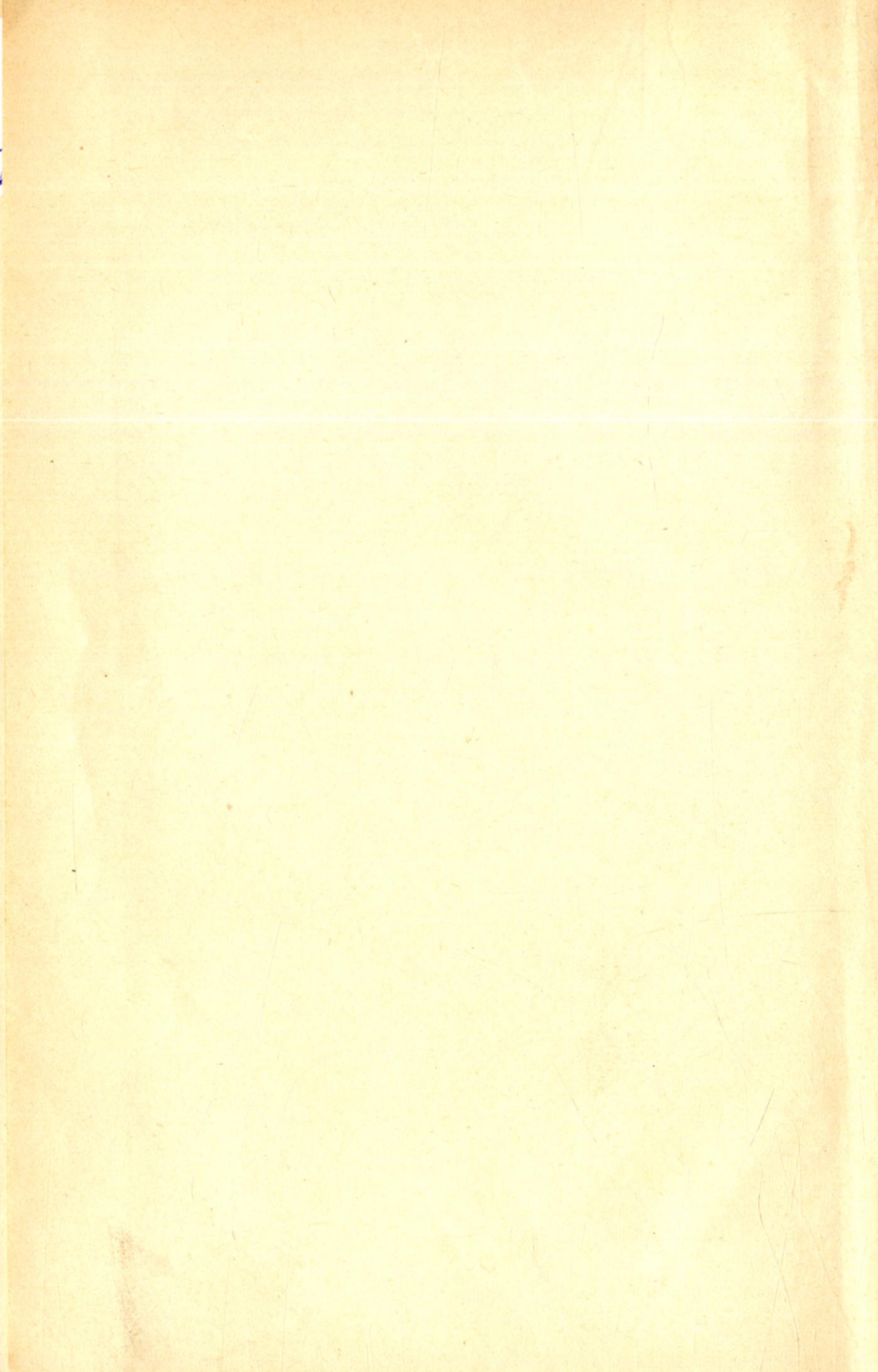
ЛННБ України ім.В.Стефаника

01161442 (J)

ушдн

214

В

Осоломінеу

ОБЛОГА БУШИ.

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ З ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЩИНИ.

Написав

Михайло Старицький.

◇ ВИДАННЕ ВАСИЛЯ ЛУКИЧА. ◇

Ціна 20 кр.

ЛЬВІВ, 1895.

КОШТОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Книгарня Наукового Товариства імені Шевченка

у Львові, ул. Академічна ч. 8, продає слідуєчі книжки:

„Правда“ письмо літер.-політ. рочи. VI., IX., X. і XII. по XI. (1878) 2 томи 1 зр.; XIII. (часть літературна)	2·00 зр.
„Зоря“ письмо літерат.-наукове рочи. III, V, VI. (1885) без бібл. Зорі	—50 „
„ рочиши VIII. (1887) IX. (1888) X. і XI. по 5 зр., а XII. XIII, XIV і XV. по	3·00 „
Д-р Огоновский. Історія руск. літерат. II. 3 зр., III. 4 зр., IV.	6·00 „
„ „ Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache	1·00 „
„ „ Гальшка Острожска	1·50 „
Остап Вересай, картина хромолітографічна	—15 „
Михайло Драгоманів, Галицько-руське письменство	—50 „
Куайш, Шекспірові твори перекл. ч. I. (давню 3 зр. тепер)	—15 „
„ Чорна Рада, повість	1·00 „
„ Хуторна поезія	—80 „
„ Крашанка	—50 „
Юрій Федькович. Добуш	—20 „
„ Повісті і оповіданя	—10 „
„ Як козам роги виправляють	—20 „
Д. Млака. Руска хата, Буковинський альманах	—10 „
Іван Нечуй. Повісті і оповіданя	—60 „
„ Світогляд українського народа	—30 „
„ Кайдашева сім'я	—50 „
„ Навіжена, повість	—20 „
„ Над чорним морем	—90 „
„ Хмари, повість	1·50 „
„ Причепя, повість	1·50 „
„ Микола Джера, повість	—80 „
„ Поміж порогами	—50 „
„ Попались	—10 „
Ф. Заревич. Бондарівна	—10 „
Дрощ. В гостях добре, дома ліше (опов.)	—50 „
Евг. Горницький. Орлеанська Діва, перекл. стих.	—35 „
Гуцул і Гуцулка, дві картини олійні на	—50 „
Памяткове число „Зорі“ в ювілей Руської Дієстрової	—50 „
Д-р Ом. Калітовский. Апокрифічна література	—35 „
О. Партицький. Провідні ідеї в письменстві Шевченка	—35 „
„ Темні місця в слові о полку Ігореві	1·40 „
„ Слово о полку Ігореві	—80 „
„ Скандинавщина в давній Русі	—20 „
„ Історія старинна Баличівки	3·00 „
М. Вовчок. Народні оповіданя, I. 4 зр., II. 35 кр., III.	—30 „
О. Стодольский. Етнографія Славянщини	—12 „
М. Цар. Надельмаер, апогея свободи	—10 „
Н. Устиянович. Повісті	—85 „
Байда. Одисеєві плавники	—10 „
„ Одисей ч. I. II.	2·20 „
Бович. Марта Борецка, оповідане історичне	—32 „
„ зховано. Підручник для женщин	—30 „
Франко. Жіноча неволя в руських піснях народних	—35 „
„ Захар Беркут, образ гром. життя Руси в XIII.	1·30 „
„ Доповнене до Правди	1·00 „
„ Воа Constrictor	—35 „
„ Наші коляди, студія	—20 „
„ Без праці	—20 „
„ Украдене щасте, драма	—30 „
„ Ліс Микита	—50 „
„ Нарис історії філософії	—30 „
Денис. З різних країв і народів	—20 „
Гр. Григорієвич. Шляхта ходячкова, комедія	—15 „
І. Ланска. Обруситель, повість з рос. життя, 2 часті	—60 „
О. Обачний. Соціалісти межи семинаристами	—15 „
Григ. Квітка. Маруся, оповідане	—10 „

ОБЛОГА БУШИ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ З ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЩИНИ.

Написав

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ.

ВИДАННЕ ВАСИЛЯ ЛУНИЧА.

96.733

Коштом наукового товариства імени Шевченка.

96.733

У ЛЬВОВІ, 1894

З друкарні Наукового товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

и 25092

и 14162

2,00/2

11

и 98815

Львівська бібліотека
АН УРСР
Ж Н 98815

88700

ПРИСВЯЧУЮ

МОЇЙ ЛЮБІЙ, УКОХАНІЙ ДОНІ,

Людмилі Старицькій.

Автор.

Ой напили ся і сестри і браття кривавого пива край дугу,
Та не дали ні себе, ні віри сьвятої ворогам на поругу!

[*Із нар. думи*].

I.

Се було в самий рózнал великої трагедії, щó уготовало польське панство у спільці з прислужниками Львоїлі, завзявши ся на сьвятиню руського духа, на його буттє, — трагедії, щó охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце у Польщі і під її руїнами закінчила ся. Се було тої доби, коли розпанахана Україна мусїла у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати, коли він уже, по Переяславській радї, послав свої потуги в Литву. Се було тої доби, коли знеможена від ненаглого гнїву Польща, закупивши татарські загони, кинулась разом з невірою на омиті славянською кривю країни, аби сплїндрувати їх в пень і повернути геть все на руїну. Се було тої доби, коли два кривних народи, призначені на дружнє та рівнє буттє, вчинили між себе розраду, і піднявши стяги на стяги, стали „у дїдівську славу дзвонити“... Се було в осени 1654 р.

На південь від Могилева, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лївого побережжя притулилось містечко Буша з тверджою-замком, щó панував на околицю. На вузкім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок, і на синьому небови далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край пята тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські і міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались денеди і високі черепичні дахи, щó червонїли між яриною й здаля. Саме місто Буша, се-б то торговий майдан, — з одного боку тулилось до стрімчатої скелі, а з окола було обмежоване високим земляним валом і добрим остроколом дубовим. За містом уже посувався пригород аж до узбока: з двох

боків його огортало провалле, з третього вали, а з четвертого великий ставок, який набиравсь з річки Бушки і тримавсь камяною загатою. Отой замок „Орлине гніздо“ з містечком Бушою, з цілим ключем окружних сел і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв руських, на сусідніх панків і шарпали в своїх паурах неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорозжжі з залетілої з Суботова искри спалахнула і покотила ся широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила і до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими водами, захопили Левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре, як вартову наддністрянську стражницю.

По середині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшем церква; вона була вже повернута панством в костел, а потім знов козаками на благочесний храм пересвячена; його відсвятив на імя Покрови Пресвятої Богородиці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пан Завістний.¹⁾

Стояв хмурий глибокої осени вечір. Дрібен дощ, мов кризь сито, мрачив і сизими хвилями славсь по долині, криючи широку далиню млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, як крила з одного боку в глибокій долині Дністрова стяга, а з другого навпаки по широких згоріщах і площинах чорніли якись плями непевні.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їм всім були не покриті, і буйний бавив ся вільно чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою, пістрявою одіжжю: тут вбачала ся і руда

¹⁾ Містечко Буша і по сей час істає на тому-ж самому місці за Могилевом, недалеко від Ямпола. На чолі стрімчача нема уже ні церкви, ні замку; денедє вбачають ся то ями то купи каміння, але й їх уже зрівняв час і присинав порохом, з якого тепера буяє трава. Вівчарі люблять те місце — і для овець добра паша і для ова неосаяний простір; бавлять ся там і діти селянські; радісні і безжурні бігають вони по тому славному кладовищу і скочують з стрімчачої узбочі каміння, втішяючись як воно гудє і стриба у глибоку долину. Колишнього ставу те-ж нема й сліду, але манєсєвька Бушка і досі по рині джорчить, а часами й лютє скажемо, забираючи у Дністро і млянки, і загати, які сковують її волю забуту.

та порвана свитка, і білий, виложений шнуром кобеняк, і кармазиновий, запорожський жупан, і короткий кожушок, і замазаний в доготь оксамітовий, польський кунтуш і саетова, рожева з паняньських цукрових плечок накрітка.

В суворім погляді замислених очий, в непорушніх обличчях якась то дума застигла. Всі були скамянілі й похмурі, тільки-но діти з палкими, цікавими оченятами не змогли встояти довго на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по пивнтарю, то по двіниці.

Із широко розчинених церковних дверей тихий сьвів лине: „Сьвятий Боже, сьвятий кріпкий, сьвятий безсмертний помилуй нас!“

Церква сьвітлом сия. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені сьвічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких сьвічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі, прозористі хмари червоними тонами, а вгорі отой дим під банею уже поблудами чорніє, оповитий у морок. Вузкі вікна у церкві, розкічені різноколірними шибками, сьвітять ся тмяно, спалахуючи часами денеді відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набита козацтвом. Засмажені, мужні обличчя, обернені до ликів сьвятих, визирають під промінем ласкавого, тремтячого сьвіту уже менче суворо, а не знаючі страху очі їм вогкі від сердечного, молитовного вряжіння. Сиві оселедці, підголені, чорні чуприни і лисі геть голови схиляють ся, хрестячись, низько. Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завістний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими, довгими вусами, з шрамом на лівім виску, він подібен до могучого дуба, щó нажив собі силу під бурхітом бур. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак-красень Островецький, з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголоною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завістного молить ся лисий геть, з білою, поживклою бородою дід, а далі уже йде старшина та козацтво значне.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама но жонота: рідко яка голова там повязана стрічкою, чи платком, а здебільша скрізь кораблики та очіпки, запяті довгими білими намітками, щó спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені до гори сьвятобливо; инчі палають лиховісним вогнем, инчі яскріють слъозою, яка неслухняно зривається з вій; але в жадних не сьвітить ся ні жах ані розпач, в жадних не видно безсилої жіночої муки.

Попереду з краю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Орися, а поруч неї у глазетовім кораблику її подруга Катря, молодого хорунжого жінка, що з неї очий не зводить.

Орися¹⁾ стоїть перед образом великомученика Степана; її струнка постава, закутана сизими хвилями з кадильного диму, здається легесенькою, прозорою. Вродливого личенька риси і елегантні й шляхетні; в чорних, стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й відвага; карі очі зпід довгих, темрявих вій палають вогнем; на мармуровім чолі лежать недитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Орися замислено дивиться на лик, безміро ласкавий, осяяний сьвітлом з лампади; її мрієть ся далеке небо безхмаре, білі розпечені палом мури, сліпуче соняшне сяйво і ревуча юрба, розсатанілі обличчя, підняті з каміннями руки на „глашатая“ правди й любови і на устах у мученя на сконанні лагідна та прихильна ухмілка.

— Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів, — дума вона, — неомірна утіха! Тут, на землі усе зрадливе і брехливе: усі присягання людські — порожні слова, поглум над знуженим серцем... Там тільки і спокій, і щастє у сяянні довічного неба.

Вона придивляється пильніше до образу і бачить, немов очі живі у Сьвятого і зорять їй у душу; але ті очі знаємі, її серце з ними зжило ся, їх промінь тільки й грів її душу самотню... Та це-ж не Сьвятого стражденика очі, а очі її коханка і друга, властителя радісних мрій, очі вродливого юнака Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала куля ворожа, чи він зрадив її, безталанну, і забув свої присягання? Пронав, пронав безпуття, а з ним разом пронав і життя її стямок...

¹⁾ По Костомарову Орися, героїня від Буши, була Завісного жінкою, а по инчих джерелах — дочкою. Народні перекази, які й по сей час у бачних формах живуть, менують одян камінь у Буши сотниківівною, а печерю одну — бабинцем.

— Що се я? — кинулась раптом Оріся, — у таку хвилину і де про милого стала гадати? Се ворог людський бен-тежить натружене серце. Відстуши ся, нечистий! — і вона почала ревно молитись.

А це далеко десь раптом постріл розліг ся і луна покотила його по байраках та горах. Всі здригнули ся і переглянулись значно; а клир тихо сьпівав: „Слава в вишніх Богу і на землі мир, в чоловіціх благоволеніє!“

Скінчилась відправа; отець Василь вийшов у царські врата в епатрахілі з кипарисовим в срібній оправі хрестом і тихим злегка тремтячим голосом обернувся до молельників:

— Братів і друзі мої, хреста сього оборонці, на нем же розпях ся за гріхи наші Син чоловічеський, мужайте ся духом, ібо наступає година нужденна, і возлюбивий нас Страстотерпець покликав вас стати твердо і купно до останнього по́диху за хрест сей і за матір Україну. Ворог цілими хмарцями оточив наше убіжище, що до нині крило ся Богом, і уже погрожа нам вигуком смертодайним. Поклоняючий ся хресту Господньому брат покликав до помочі бузувіра, аби в спілці з ним повалить під ноги нечисті сьвятиню... Не дай-мо-ж ми на знущаннє ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітий, а ляжмо кістками за нашу правду і за нашу віру!

— Ляжемо, пан-отче, голови положимо! — переніс ся відклик по церкві і розліг ся на цвинтарі.

— Хай підкрепить же ваші душі і мишиці правиця Господня, хай криє вас від стріл і напастий Покров Пресьвятої Богородиці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велебно прорік пан-отець і благословив хрестом тричі весь люд.

Всі почали до хреста прикладатись; спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки і сірома, а нарешті уже матері, жони і сестри. Все те чинило ся богобійно, порядно, без замятні й хапанини; панувало над усім якесь вражіннє надзвичайне і кожен почував над собою уже по́мах смерти крила.

Коли всі перейшли до хреста, отець Василь вийшов з ним через відчинені двері на цвинтар; за пан-отцем рушила півча, а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими уже посунули всі козаки. На дзвіниці ударили в усі дзвони; півча сьпівала: „Отверзи очі Твоя, Боже наш і внемли

молящим ся Тобі“. Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла мури в замчищу, зупиняючись край кожної башти; потім отець Василь з півчою й старшиною дістав ся на самий мур до бійниць і звідтіля, з високости окропив тричі і містечко Бушу і пригород.

Козаки стояли під муром в боввому шикі, лавою. Різький, пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги, і гнав по млистому небу клочками пошарпані хмари; з отця Василя зірвало протягом його скуфійку і понесло геть униз по Дністровській долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тільки но держално уломило. Всі були лиховісним пречуттєм похилені.

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло ізза хмар на хвилину і останнім промінем попрощалось з землею; він спалахнув ярким поломінем на високім хресті і полинув згасаючи до високостей темрявих. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз на воїнство чесне поблагав благословення у Господа і з причетом журно до церкви вернув ся.

Коли зачинили ся двері церковні, і всі козаки й добровольці зібрались на невеличкім пляцу біля цвинтаря, а жонота стала поштиво півколом геть осторонь, то сотник, Михайло Завістний, зняв шапку перед своєю батавою і до неї обернув ся тихою мовою:

— Панове, товариші-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонивши ся пану сотнику, та й насунули шапки на бакі.

— До сеї пори у цім затишку наших жінок і сестер боронив Господь від нещастя; але воля божа прийшла і поклика вона нас і наших кривних цілком постраждати за діло велике і постраждать до кінця. Двадцять тисяч що найкращого польського війська, під гетьманством Потоцького і Лянцкоронського стоїть за пів милі; пан Яскульський і пройда, і зух, вилазив по Бахчисараю і Цареграду, закупив башів і султана та й приволік сюди Татарву — на грабіжі наших дібр, на гвалти й знущання над нашими сестрами і жінками, і святій нашій грецькій вірі на поглум, пригнав сорок тисяч невірних поганців і всі оті ворожі потуги накерував во-

євода Чарнецький на нашу горстку нещасну, аби добуть свою спадщину, орлине Чарнецьких гніздо.

— Так, так, — підміщив сивобородий дідусь, — учора ми добули язика; се його непохибне жаданнє: сісти знову у цьому гнізді і розносити по околицях на хрещений люд жах.

— Ще-б то не так, коли он геть надокола, мов вовчі зграї, розлізлись загони татарські, — додав хорунжий.

— Знати наважились вони, — вів далі сотник, — або перерізати нас всіх до єдиного, або забрати, як бидло, живцем: нас — під червону таволгу, на неволю і каторгу до Галер, а жінок, і дочок, і сестер — на всесвітній глум, на поругу... і се моя перша річ.

— Не дамо ся собакам живцем! — покрикнула громада: — Хіба через наш труп переступлять поганці!

— Не віддавайте, братці, дешево псам і козачого, білого тіла, а візьміть з наших напасників добру ціну, — прошамкав по старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — зухвально покрикнув хорунжий і юрба відповіла на те ухваленим гоміром.

Катря горяче пригорнула Орисю, а та тихо сказала: „Добрий козак“.

— Слухайте-ж, панове, мою другу річ, — знову почав сотник і тиша запанувала: — Чотири дні тому назад від славного нашого полковника Богуна, продовж йому Господи вік — відібрав я наказа, щоби ми, на злучай напад на нас сил ворожих, затримали їх тут в „шерміцерії“ на скільки мога, аби тим дати пану полковнику час діждати ся підмоги у Барі. Так як, на вашу думку, панове, чи надовго здолаємо ми затримати злочинців?

— А що-ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбований шрамами лицар, весь голений, з самим лишень оселедцем, закрученим за єдине вухо зухвально: — А скільки приходить ся на козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу... — відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато! — зареготавсь оселедець: — Коли в добрий час, та на добру руку, так наш брат порішив би до обідньої доби таку купу; ну, а щоб їм подолати

одну душу козачу, то тра часу днів зо три, або й чотири, — не менче... чи так, братці?

— Так, так! — відізнались деякі весело, — а такого убгати, як ти, то й тижня мало!

— Так, стало быть, панове, на тому й стоїмо, щоб за-тримати їх тут, та і квіта, — по моєму, хоч навіть на тиж-день, а вмирати, братці, козакам не диковина, — сказав сот-ник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним вер-хом і кутасом.

— Даймо, — вставив старий козарлюга, — що насто-яще, поправді сказати, умирати ще я не вмирав, а для того я й не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шутку-вав з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводи-лось... Ну, та це пусте, — спробувать можна.

— Тим паче, — додав сивий дід, — що доведеть ся тільки раз на віку скуштувать того меду!

Всі засьміяли ся і якось весело підбадьорились.

— Так слухайте-ж мого наказу, — сказав сотник, і все козацтво мовчки, покірливо поздіймало шапки. — Всіми своїми потугами, на скільки в нас є, ми засядемо в пригороді: там всякого припасу до схочу. З правого боку у нас непролаз-ний ставок, з лівого — невилазне проваллє, а просто добре окопище з гаківницями та гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть: прохід до валів і вузкий і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде ніде, а ми їх потроху і почнемо лущити та локшити... потіха виїде, та й годі!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув!

— На що й красче! — підміцнили чупруни.

— Ну, а коли нас, по божему попуску, з тієї позиції вибють, то ми перейдемо у містечко, і тут хочай трудніше нам відбивати ся буде, про те ще днів зо два, чи зо три про-держимось...

— Чого не продержатись? Продержимось! — підкре-слив молодий хорунжий, щó вже на новому держалні здіймав хоруггов.

— А що до замку, — то ми його лишимо на дітій, на дідів, та на жоноту, — провадив сотник: — Доки ми будемо кришити ворогів, та й вони допомагати муть нам з високих бійниць, а коли ми всі поснемо сном козацьким, то наші се-стри й подружжя продержуть ще замок днів з пару, бо він

і сам по собі недосяжен. А коли нарешті увірветь ся в середину ворог, то вони з'уміють не датись у руки живцем і не попустять наших сьвятинь на поругу!

— Не дамо ся живцем! — покрикнула грізно жонота.

— З'уміємо вмерти, — відказала відважно Орися, виступаючи наперед, — і сьвятині нашої в руки поганців не кинемо

— Батькова дочка! — зауважив кобзар.

— Ну, попрощайте ся хто з ким хутко, по козацьки і гайда у пригород, в шанці: того і гляди, що голомозі захотять нас навідати.

Юрба заколивалась; намітки помішались з шапками, хустки і стрічки з шликами; стихло все і тільки вчувались то поцілунки гарячі, то обійми міцні, то зітхання; але жаден стогін, жадне ридання не вразило завзятців, і хіба по крадькома, на чий-не-чий чорних, молодих та яскравих очах набігла була сльоза неслухняна, та й та зронила ся безгучно на землю...

Сотник Завістний протер очі, поправив вуса і обняв гаряче свою одиницю, свою останню на житті втіху — Орису.

— Прощай, доню! — промовляв він переривчастим голосом, — ти знаєш... як тебе я люблю... ніхто, як Бог... Його воля! А от, памятай, що покійну матір твою один пан, що найздом мій хутір спалив, хотів був до себе узяти... Дак вона сокирою йому голову провалила; побояли ся приступити до неї надвірні, та й спалили з хатою разом.

— Памятаю, батьку, — велебно відповіла Орися. — За мене не счервонієш ти, вір!

Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

І всі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до брами; насовувалась на землю смеркова мла і в п'яті тій ледве, ледве було запримітити, як одноміро коливали ся списи й шапки, і як довжелезна многоголова потвора, немов бачений той змії, вповзала у браму широку.

Орися стояла довго і нерухомо край скелі, втопивши в холодне, беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було невідмовне, глухе; чорна хмара грізно здіймалась зі сходу

і в неосяжній пітьмі миготіли лишень блискавиці далеких по-жарищ...

II.

Ніч. Тихо й похмуро в Орисиній сьвітлиці, що в закутній башті. Висока, цівчата середина, обмежена товстелезними мурами, ділить ся стїнами на хрест; в одному з сегментів умістилась кімната, чудної форми, з високою стелею, яка закінчалась склепінням. Під одною прямою стїною до богів приголівем стоїть ліжко дівоче; зпід глазетового наметика визира безліч подушок і подушечок в білих як сніг пошивках. Під другою прямою стїною широко розсіла ся груба; блескучі кахлі визерунками розмальовані хитро; на довгій лежанці гріють ся товсті сулеї і сушать ся трави пахучі. Тут же побіч і низенькі двері вхідні; над ними висить мальована на прочудо картина: на одній гілці повішено жида, Татарина і собаку, з нашом везначним: „Жид, Татарин, собака — віра однака“. В третій, вигнутій луком, надвірній стїні прорізане вікно, вузке - вузке та глибоке, майже не вікно, а бійниця: і в ясний, соняшний день через ту розщелину мало до дівочого покою сьвіту сягає. а тепер вона якось лиховістно чорніє. Проти вікна в гострім кутку навпаки лагідно й ясно: багато наставлено там богів і в рядах, і в ризах коштовних, і київського, і польського письма, а перед ними на довгім шнурку, оздобленим папіровими квітами, висить лямпадка. Легесенький, тремтячий сьвіт її осяєє стиха сьвятобливий лик Божої Матері, що своєю ризою закрила мир від напастей; променистими, хисткими пасмами стелеть ся сьвіт по мурах і по високих склепіннях, яскрить по гранястому шклу, миготить на одній сулеї, м'якко лежить на ріжку подушки і на розсипаних по їй хвилях з русявого шовку, і никне в сутні на круглій стїні; а на долівці, під лямпадкою саме, тремтить пляма кругляста, від неї довгими смужками розбігають ся тіні, ламають ся по стїнах і збігають ся аж на склепінні біля залізного гака, до якого і шнурок причеплено. Хімерні, довгасті тіні маревними нарисами лежать на білій сосновій підлозі, повзуть по мурах, хитають ся, тремтять і сповняють кімнату якимсь таємничим смерком.

А на дворі скаженіє буря; вітер гуде і жалібно в комні виє, мов голосить по згубі когось близького, дорогого...

В куточку тріскотить стиха лямпадка та вчуваєть ся часами стогін задаленого ридання.

На ліжку, до подушки припавши лицем, Катря лежить непорушно; тільки часами ледве примітно здрігають ся плечі у неї. Спала на неї намітка і одним кінцем на подушці зви-сла, а другим долі лягла; коса вибилась зпід кораблика і, звинувшись хімерним вузлом, неслухняно лягла на плечі; одно крило плаhti відхилилось свавольно і виявило огрядну ніжку, узуту в червоні чобітки з срібними підківками. Тільки на ча-стині голівки, на заломі коси, та на одному плечі лежать сьвітлові плями, а решта в темряві з наметика потонула.

Край вузкого вікна, схиливши на руки чолó, і встро-мивши очі в чорну пітьму, сидить мовчки Оріся; вона сил-куєть ся туди прозирнуть, куди пішли дорогі її серцю люди, вона прагне дізнать, що дієть ся тепер у містечку Буші і в пригороді; але густий морок закрива від неї далиню чор-ним серпанком, і тільки коли-не-коли на тім морі безпросьвіт-ної темряви заблима якась непевна іскра і згасне...

Оріся повернулась до образу і зупинила на Діві Пре-чистій свої замислені очі; від довгих вій лягла сутінь стрі-ласта на її личка бліді; руки її з несили на коліна упали і сплелись у стисі нервовім; в нахмурених бровах непохибна думка застигла. Довго і нерухомо так сиділа Оріся: чи вона складала з благання молитву, чи доручала Небесній Розваж-ниці свою тугу-печаль, — зостало ся то тайною.

Нарешті Оріся повагом перевела свої очі, що сьвітили ся темним огнем на ліжку, на Катрю — і на її виду перебі-гла хмарина.

— Годі, Катре! — промовила вона строго. — Не пла-кати тепер, не в сльозах губить силу, а набиратись треба її для остатньої боротьби.

Катря ще більш заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихали ся під хвилями збурених мук.

— Гріх! От перед цією сьвятою Матірю гріх! — по-казала на образ Оріся. — Вона віддала ради нас Свого Сина на муки, на смерть, а ми будемо побиватись, що дове-деть ся за віру сьвяту й за вітчину вмерти?

— Не те, не те!... — відповіла риданнями Катря, під-вівши голівку і спершись нею на руку. Кучеряве пасмо ру-сявого шовку зпід очінка упало на її заплакані очі і надало

молодесенькому обличчю вираз дитячий, — нестотно ображене дівчинятко заплакало, почувши ласку уперше. — Не те! А дай мені виплакаться! Дай мені в останній раз, тут... на самоті... натішитись своїм лютим горем... а там уже я не заплачу!

— Сором з своїм горем тепер панькатись! — ласкавішим уже голосом корила Орися, присівши до Катрі і гляючи їй шовкове волосся. — Коли-б воно на тебе лишень упало саму, то тоді-б могла... а воно-ж на всіх нас злягло рівним тяжаром, і роздавить всіх нас разом, укупі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — гвалтовно скрикнула Катря і заламила в скрутонці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Орися. — Та хіба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радостий, ні утіх на землі, або що?

— Може й були, та вони вже ними натішились, а я не нажилась ще на сьвітлі... — відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я чи нажилась? — спитала нервово Орися. — Туди... на муки... на страту... мій батько пішов... єдине моє коханнє, єдина відрадість... єдина моя слава і втіха; але глянь — я не плачу, і не збентежу його остатньою хвилини сльозю.

— Ох, правда. — мовила Катря, гамуючи сльози. — І ти не нажила ся, але ти й не жила зовсім! Ти не зазнала іще того щастя, яке охоплює райською жагою і розум, і волю, і серце, і всю людину цілком приковує до втіхи земної... ти ще не кохала!

— Почім ти знаєш? — відказала упавшим голосом Орися, і провела рукою по білому чо́лу, немов бажаючи змести з його уїдливу боліч. — А може коханнє моє ще страшнішою пявкою влялось мені в серце!

— Твоє коханнє? — нестямилась Катря, підвівши голівку і затаївши враз сльози: дитяча цікавість перемогла її страждання. — Ти, моя перша подруга, посестриця — і ніколи мені про те не промовила й слова.

— Суть такі рани, які жадалось би і від себе самої сховати, а не то, що від миру, — важко зітхнула Орися, відвернувши від Катрі свій зрушений вид.

— Орисе! Ріднесенька! Зірньо́к моя! — обнімала Катря свою кохану посестрицю, переставши плакати і ласкаючи свою товарішку по горю. — Скажи мені, хто? Поділись го-

рем — лекше буде... Коли виплачеш ся і розважиш тугу — завжди на душі лекшає...

— Ти памятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, памятаю, памятаю... Такий гарний, хороший, з руськими кучерями, синіми очима і білим, панським лицем?

— Так, так!

— Як не памятати! Памятаю і за сто сажнів пізнаю. Я в його, коли признатись тобі, — усміхалась уже Катря, щаслива тим, що тайну вивідає, — мало, мало не закохалась... не здолала чисто і глянути на ті закручені вусики... Тільки тривай... — зупинилась вона, міркуючи... — Адже-ж то брат твій? Він тебе називав сестрою?

— Ні, він не брат: він по крові мені був овсім чужим, а по серцю... ех! — Оріся нетерпляче махнула рукою. — До чого ці спогадки і тепер? На віщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря. — Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелиночку!

— Ах, яка бо ти! Нестотно мале дитинятко, — годилась через силу Оріся. — Довго розказувати, а ще довше переживати ті муки. Бачиш, — я з тобою спізнала ся в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі: я там росла ще дитинкою... і так було славно, ох, як славно! Батько приїздив часто... мати жила... кохала, ласкала мене: я її ледве згадаю... Потім наш хутір спалили... матір те-ж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись то майнув. А за тиждень вернув ся і привіз хлопчика на кульбаці, літ девяти. — „Знайшов, каже, сироту безпритомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!“ Оріся змовкла, пригнічена вагою спогадів давних.

— Ну, ну! Що-ж далі? — допитувалась зацікавлена Катря.

— Що-ж? Звичайно... став він у нас мешкати... в другім хуторі, — ми переїхали далі від Буга: росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустовали, гулялись... ну, привичаїлись, поріднились... ех, та що й згадувати!

— Ні, ні! Докажи бо, хоч капельку!

— Ну, виресли ми; а він стрункий такий став, та моторний, та дужий!... Сьпівав гарно... Батько почав його вчити

герцям лицарським, брав і на Запорожжє з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бару ото... а вже я його так ждала й ожидала, як божого сьвіту... Ну, ми і покохались.

— Так де-ж він, твій Антось?

— Не питай! Як він присягав ся, Боже! А батько раз сам вернув ся до дому й сказав, щоб я отого перевертня, зрадника із голови викинула! — Дячого? — батько промовчав, але я знаю, що він дармо не скаже...

— І ти викинула? Забула його?

— Не руш! Годі! — сказала рішучо Орися, зсупивши брови від вразької, наболілої муки, і Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе.

Звишкли посєстри, немов заніміли, замерли: одній боліч давила до нєстяму серце, а другу заколисала недоля, і Катря, мов дитинка, заснула безжурно у своїй подруги на колінах.

Осіиний дощ кропить дзвінко шибкі і вітер стогне — веде якийсь сьпів похоронний...

Немов темна, мармурова фігура, сидить нерухомо Орися; її погляд сягнув далеко, далеко і потонув у чорнійючій млі...

Зринають з пїтьми перед нею другі, непохожі картини, і віє від них і сьвітом, і ласкою, і теплом.

Тихий, літній вечір. На заході гасне поволі рожевистий сьвіт. Біля хати, на килимку стоїть ще вечеря; якась баба, не дуже стара, прибира і ложки, і миски... А своєму коханому Орисинятку дає медовики й вишні. На призьбі сидить молодий ще тато Орисин; вуси йому аж на перса упали, а в зубах коротесенька люлька. Схилившись йому на плече, притулилась молодиця хороша і прїязно, кохано зазира йому в вічі. Розтопивши рученята підбігає з сьміхом до татуся красунька Орися, а батько її пускає на зустріч клубочками дим... Їй весело, вона заливаєть ся, аж дзвенить і на втеки, та знов таки вертаєть ся з галасом на дим, поки не закашлеть ся; молодиця тоді злякано хапає її і притискає до лона.

— І як таки, тютюном та на дитину! — зірвав ся з її уст лагідненький докір.

— Нехай привчаєть ся до запорожського курева! Правда, доню? — зареготавсь батько і уціпнув за щічку Орисю.

— Мамо, я привчусь! — засьміялась дзвінко й Орися,

визираючи знід руки в матері зухвальними оченьками і ловючи рученятками дим.

Линуть нахощі від бузку по садочку. Десь рипить віз і гавка собака, над головою прогудів хрущ.

Орися схопила ся його дігнати; а це її перейняв другий і вдарив; вона в сльози, і зараз під оборону до тата. А тато ще дратує й сьмієть ся.

— Гай, гай! І не сором тобі? Жука злякала ся! Ти-ж козацька дочка? Так не то, не бій ся жука, а і Татарина-пса... бий їх!

І Орися, підбурена батьком, біжить знов на хрущів; а запашний український вечір ласкаво огорта натомлену землю.

А ось друга ніч... чарівна, тиха. Над головою розсипавсь стожар; райський шлях простягсь угорі зористою стягою; все небо миготить тихими огоньками... Мама на призьбі сидить і жеде тата; він поїхав не на довго, а ось третій день і нема...

А це раптом, як затупотить кіньми... Розліг ся галас; хутір прокинувся; перелякані, бліді молодичі і діти повибігали із хат; вскочила нянька, кричить: „Вороги!“

— Бери Орисю! Ратуй її! Ховай! — до неї з благанням кинулась мати і передала її дитинку на руки.

Баба біжить з дорогою ношою в ліс. Віти хвиськають їх, огортає пільма, гонить жах... Здалеку досягають і лемент, і крики й постріли, а от, через прогалину видко, як на місці, де хутір, зайняли ся немов великі свічки, і полум'я від них полинуло аж до огнистого неба.

Червона кров... чорні, обгорілі трупи... жаховиті обличчя... стогін і плач... і сиротинна самотність... тиша могильна... Мамо! Мамо!

Зимовий вечір. Другий уже хутір. Хатка заметена снігом. Намерзлі, манесенькі вікна ледве, ледве пропускають той світ. Баба порасть ся коло печі. Батько велику книгу чита, про страдників божих, що за віру святую йшли в ухмілкою і в огонь, і на страту. Кожне слово мірної, батькової речі западає їй у душу; а поруч стоїть молодий, кучерявий хлопчина, названий її брат; почуває вона в стуканні серця, що він їй ближчий за брата...

А старий батько розказує уже про діда Дніпра, про скажені пороги, про синє море безкрає, про криваві січі з Тур-

ками та Татарами, про страшні бурі, про турецьку неволю, про пекельні тюрми і про смердючі галєри...

Але час летить. Яскраве літо і спека. Розжевлене небо, безхмаре високо знялось у безодній блакиті. Вітер ані шелесне; буйне жито своє стигле колоссе до землі клонить, мов просить ся на спочивок в снопи, а не то ронити ме на землю викохане, достигле зерно.

Орися бреде по цьому золотистому морю, розсуваючи його хвилі руками; на голові у неї віночок з васильків та волошок. Хто то крикнув поблизь „агов“, і красень-козак зненацька вирнув ось перед нею і обвив руками її стан...

Вона чує, як стукотить його серце, вона чує його поцілунки гарячі... їй і боязно й хороше, і мліє солодким тремтінням серденько...

— Пусти, Антосю! Годі бо! Що ти? Побачуть! — вибиваєть ся она із обіймів.

— Хай бачуть! Хай цілий сьвіт збереть ся сюди і перед усіма, як перед оцим небом, я скажу, що кохаю тебе більше всякої радості, більше життя!

— Коханий мій, любий! — шепоче вона і хова на його дужому плечі свій счервонілий видочок, а очі її таким щастєм палають, яким тільки раз на віку займаєть ся серце.

— Твій, твій! І ніщо на сьвітї нас не розлучить! — присягаєть ся ревно козак, притискаючи її до своїх могутніх грудий...

І знов усе лине, зника... далі, далі!

Осіній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде якийсь сьпів похоронний...

Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилась згорблена бабуся, повязана по очінку чорною хусткою і в чорній намітці.

— Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орисі. — Уже швидко сьвіт; приляж, засни хоч хвилину... сили наберись... не сумуй!

— Я, бабуся моя, не сумую і Божій волі корюсь! — промовила тихо Орися. — А тільки не спить ся мені... голову думи обсіли...

— Ох, моя квіточко рожевая! Яка то гірка твоя доля! — зітхнула, проголосила бабуся, цілючи Орисю в голівку. — Жити-б тобі та радіти, а мені-б у землі сирій тліти... Ох, а Господь іначе міркує...

— Не наді мною одною Його воля сьвята, а над усіма, — відізналась спокійно Оріся. — Та мені життя мого і не шкода: які в йому радости, які втіхи? От, тільки тата кохала та бабусю, як неньку рідненьку... — і Оріся схопила і поцілувала руку у баби.

— Що ти, що ти, моя безталанна? — кинулась бабуся обнімати Орісю, утираючи дрібні сльози, що котились з старечих очей.

— Люблю, от що! А ховати ні тобі мене, ні мені тебе не випаде: поховає нас хижий звір.

— Та ще, моя ягідко, Господь один віда, що станеться; а може з потилиці налетить наш славний Богун Іван, дак нечесть вся від його шкереберть покотить ся...

— Сили, бабусю, у ворога дуже, не подолати! А проте, — хай буде, що буде, що Богови миле... а ти от що скажи, чи молодю моя матуся умерла?

— Молодесенькою.

— А як горіла вона, ти бачила?

— Годі, годі! Господь з тобою... Най її криє покровом своїм Цариця Небесна! Не думай... засни хоч трішечки: ти одна тепер голова на ціле замчище та пан-отець...

— Я засну, бабусю, — обезпечала Оріся.

— Засни, моя дитино! А я готую обід і всяку страву, щоб у долину нашим оборонцям знести...

— Ох, бабусю, ненько моя! Яка ти люба, хороша: все дбаєш лишень про других... а я то про себе... Готуйте, готуйте і я піду допомогти... — заметушилась Оріся і встала, переклавши обережно на подушку голову Катрі.

— Ні, ні! Ти відпочинь, — там помічник досить, а ранком і ти не допоможеш. Відпочинь, послухай ся твоєї бабусі, адже я тебе більше за рідної доньки люблю.

— Послухаюсь, бабусю, — згодилась Оріся покійно.

— Пошли їй, Пораднице Матір сьвята, хоч на хвилиноньку спокій! — промовила побожно бабуся, перехрестившись до образу і тихо, зовсім згорбившись, вийшла з сьвітлиці. Осінній дощ кропить дзвінко шибкі і вітер стогне — веде якийсь сьпів похоронний...

Зупинилась Оріся перед ликом Небесної і тихо навколішки стала.

— Царице безгрішна! — шепотіли уста її тихо. — До

Тебе, до нашого прибіжища тихого лине моя остання молитва! Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерти ховай моє серце, а від немочі та страху! Пошли і мені, о всепїтая Мати, силу і мужність, з відважною ухмілкою на страту піти за нашу бездольну родїну, за нашу зневажену віру і за Твою, Панно Пречиста, віковїчною славу!

Лямпадка спалахнула і погасла. Все пірнуло в хмурій пїтьмі, тільки крізь шибки в вікні ледве, ледве сїрів наступаючий ранок.

Коли це раптом надалї щось блискавицею свїргнуло; через хвилину гуркіт розліг ся і полохлива луна відгукнула його по долині. Задзвенїли шибки; Орися здрігнулась і стала Катрю будити:

— Вставай: уже починаєть ся!

III.

Глуha нїч; про те у польськїм обозї, край намета коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий клопїт і рух. Слуги з походнями вишпорять, бігають від мажі до мажі; випаковують і припаси і начиння всяке — куфи, барилки, пляшки; в обгорїлій хатинї приладнались кухарї з куховарством і край яскравого полумя готують, печуть, на рожнї шкварять і лають ся. Навкруги під дрібним, холодним дощем не горять, а курять ся огнища; коло них в туманистих заревах крїва-вими плямами вбачають ся постави людськї, инчі лежать скорчившись, инчі сидячи сплять, і тільки денезде ходять між ними з рушницями пильні вартівї.

А у спустошенїй капицї бенькет їде і варом кипить шляхетське життьє.

Розїсланї на долівцї дорогї килимї; розставленї складнї шкурятянї канапи й креселка, розложенї порожнї столи і бїлими обрусами укритї; на них у срібних тяженних, нїренбергськїй роботи, шандалах горять десятками свїчі восковї; на срібнїй і злотистїй посудинї їх полумя миготить і блискоче зїрками, яскріє діамантами в кришталї. Сайгаки і голови з вепрїв стоять на столї; розмаїтї потравки, бігбси, лозанки парують і смачним пахом дратують їдець; у куфах, сулеях, пляшках ледїють ласкаво та втїшно і стїрки й наливкї, і заморськї вина і темнї та густї сороколїтнї медї. Слуги мету-

шать ся упадливо та улесно, підносячи більше та більше і вигадливих страв і цілющого трунку.

На канапі, медвежою шкурою вкритій, майже лежить сам вельможний господар, сам гетьман коронний Потоцький, син старого Миколи Потоцького, що завершив сумно під Корсунем свою войову славу. На йому довгі сапанці з золотими острогами і срібна місюрка, а зверху на обаш — розкішний кармазиновий кунтуш з венеційського оксамиту, облямований горностаєм; на голові собольовий шлик з струсьовим пером, що діамантом коштовним припято. Многоценне каміння яскріє і сьвіргоче йому на руках і на застібках і на піхвах припятої до лівого боку дамаської шаблі.

І криклива пишнота, і вираз обличчя, що довчасно злягло на розпунстних ночах, і маючі та хітливий очі, і млява, знесилена постава — нагадували швидче фігуру знуженої повії, ніж мужнього ватага Посполитої Речі.

Поліч Потоцькому справа сидить польний гетьман Ляндскоронський; він навпаки одягнений в звичайну войову одіж; обличчя йому повне достоти й поваги; в очах синіх, великих сьвітить ся розум.

За ним сидить в сталевих шелягах воєвода Чарнецький, — на всю округу — некло і жах; від його мусянжового, загартованого в боях обличчя віє холодом зимовим; з горбинкою ніс загнув ся йому гаком, нагадуючи дзьоб у хижого птаха; в зеленастих очах яскріє сваволя і лютість.

Ліворуч почотнее місце сина кримського хана Михмета Гірея — на цей раз порожнє: він чогось не прибув на сьогоднішній бенькет.

Далі за столами по достотам містить ся панство вельможне; убрате в састи, едваби, злотоглави та в зброю блискучу воно зібрало ся тут немов на мазура з пишними красунями-панями та панянками, а не на воюваннє суворе. Деяким не вхопило стільців, так вони зірвали зі стін образи, положили їх тилом на зруби, та на них і розсілись. Одного образа вони достать не здохали, бо високо висів, так він і зостав ся у них сьвідком єдиним.

Не дбаючи про холод і про вітер, що вривав ся в розбиті шибкі і хитав трівожливе полумя сьвіч, обличчя у бенькетарів, розшарені старкою, та добрим венгерським, та литовськими медами, палали огнем і сьвітились зввіряною втіхою.

І регіт, і вігуки, і скоромні вігадки, і дзенькіт шклянок і цокіт ножів — все змішалось у галас безладний та дикий.

— На моє зданне, — провадив польний гетьман, закликаючи свою мову ковтками старого венгерського — не слід нам затримувати ся тут повними силами ради якоїсь там жмені ошарпаних гультіпак — і негоже, і мети нема, та і часу жаль: Бельона страх вередлива і за марнування часу помстить жорстоко.

— Найперве, — сьорбаючи сонливо з золотого келиха мед, суперечив йому гетьман коронний — панська вельможність надуживає злегка правдоту: ця горстка наволочі нас затримать тут не зможе, а дасть тільки малий відпочивок і сяку-таку рózривку...

— Не я, яснійший графе, надуживаю правдоту, не я, — підкреслив свої слова збуреним голосом Ляндекоронський. — Замок Буша — це орлине гніздо: воно недосяжне, спитайте хоч пана Чарнецького.

— Так, вельможний гетьмане, мій батько його будував, а він знав ся на справі вояцькій, і винайшов виборну місцину, — підкрепив пан Чарнецький.

— Тим краще, панове, — більше потіхи... але я доведу його вельможности, що над правдотою вчинено івалт, — вів далі Потоцький і в його масних очах заяскріла ненависть. — Вчора ми одного з того бидла скрутили і він на сковорідці признав ся, що в пригороді засіла лишень купка мізерна якоїсь рвані та втікачів-хлопів, а в вашому ухваленому замку лишилась но жонота сама, розуміє пан — самі кобіти — це раз; в замку сховані усі добра і козачі, і окольних селян, та й нагробовані у поштивої шляхти — це два; в замку на решті ми наловимо живцем молодиць і дівчат... а при наших походних нуждотах, при січових голоднечах-постах — воно не поміха — це три; чи не так би то, лицарство славне?

— Правда, правда, яснійший графе, — заготовіла шляхта. — Се головна річ і по наших нуждених трудах, ой-ой, яка ласа!

— Даруйте, пане гетьмане, — почав було Ляндекоронський...

— „Пшепрашам“, вельможний пане, — перервав його пан Потоцький, і польний гетьман ображений змовк.

— За „кобіт“ і за залася! — підняв келих Потоцький.

— Віват! — загрімотіло навколо.

— Хочай оті хлопки, — вів далі, смакуючи губами Потоцький, — неелгантні, грубі, незграбні і кізляком тхнуть... але іноді, панове, я люблю дичину залежалу... Хе, хе, хе!!

— „Досконале“, ясний графе! — підхопив, потираючи руки, червоновидий, банькатий, з закрученими до гори вусами пан Яскульський. — Присягаюсь сьв. Паркелем, що „кобіта“ і вино, та ще як до них додати „пеньондзи“ — найкращі утіхи на сьвітї. За Венеру-ж, Бахуса та Меркурія, ясне лицарство! *In hoc trinitario est veritas!* Віват!!

— Віват! Віват!! — розлягло ся навкруг.

— Тільки єдину увагу додаю я, — відмовив Чарнецький, — щоб українських хлопок до „кобіт“ не єднати: вони — тварюки!

— Між Українками і по красї і по душевнім достотам суть привабні жінки і дівчата, — сперечив якомсь ніяково і нервово молодий шляхтич, що сидїв осторонь і не доторкав ся до кубка.

Всі звернули увагу на таке в лицарськїм колї зухвальство, — на оборону підлих схизматок, які у вельможній шляхти мались за найгідші, принижені тварі.

Зборонець був огрядний і стрункий, — красень-юнак: його біле, благородне чоло, обмежали золотисто-каштанові кучері, на виразнім обличчю сьвітились ласкою і відвагою сині очі.

— Хочай і лицарський повїн боронити „кобіт“, але на цей раз, пане, твоя оборона занадто сьмілива і дражлива, — завважив, по невеликій павзі, гетьман Потоцький.

— Даруйте мені, яснійший графе, що я насьмілив ся тут виявити свою думку; але мене змалку наставляли говорити правду усюди, — промовив з достотою молодий лицар, уклонивши ся гетьману низько.

— І я прошу вибачення за його, — додав Чарнецький, — тим паче, що він, на лихо собі, виховав ся у хлопів і не зміг ще досконально спізнати магнацьких звичаїв і обичаїв.

— Яким робом міг шляхтич шанобний виховуватись у хлопів? — здивував ся Потоцький.

— Дуже просто, ясний графе: якийсь із сих гайдамак розбишака спалив, ніби то з пімсти за свою бидлиську сїмю, у його дївера хутір, вигубив цілу фамілію, і захопив ївалтом

одного лишень хлопчика у полон і повернув шляхетного сина на своє „хлописько“.

— Він мене мав не за хлопа, а за свого рідного сина, — поправив тремтячим від обуріння голосом молодий шляхтич.

— Сором, пане! — покрикнув грізно Чарнецький. — Через тебе соромітькою кривю спалахнув мій вид: не мати гонору і перед лицарством хвалитись своєю ганебою, що був змушений івалтом сином лічитись тієї родини, що твою матір, сестер і братів поконала...

У молодого шляхтича свіргонули очі благородним огнем і він згорда відповів:

— За мене, пане воеводо, не знадобить ся червоніти нікому: хочай я згодован і вихован у хлопській сім'ї але ті хлопці мене змалку учили правді, і цноті й добру, учили по своїй вірі схизматичській, і в ворожі людину вважати, і бити ся з ним по лицарськи, чесно.

— Ого-го! — переніс ся ображений буркіт докола. Чарнецький збурено стиснув у шаблі держак; Потоцький стукнув об стіл келихом, аж многоцінна рідь розлила ся; один тільки Ляндкоронський усміхнув ся самовтішно і згорда.

— Я вірю панському слову, що гайдамаки винищили мій рід, — вів далі поривчато шляхтич, — але той, що мене зратував, чи був межи ними, то ще питання? На віщо-б він, панове лицарство, визволяв ворожого сина? Хіба-б може для тяжчого катування, для гіршої муки, але-ж не задля ласки й упаду? Це непорозумінне страшенне, ця пекельна непевність мені вибачає зневірря... В нашу добу, коли і закон і права повалені в кривані калюжі, і безкрайя братогубна...

— Братогубна?! — спалахнув гетьман Потоцький і брязнув шаблею об креселко. — Коли-б тільки тобі не шляхетська зброя, ти-б мені заплатив головою за те, що нашими братами хлопів назвав.

Молодий шляхтич підвів ся і затремтів, обурений гнівом.

— Я мушу, ясний графе, заступитись за молодого драгуна, за його щиросерде завзяте, — промовив улесним голосом Ляндкоронський. — Звичайно і хлопці суть християни, тільки инчого розуму, а всі християни вважають ся за братів по Христу.

— Чи не набрала ся й панська вельможність якогонебудь схизматського розуму? — процідив пан Потоцький,

повернувшись з показною погордою до Чарнецького. — В кожнім разі, пане воєводо, я вбачаю, що юнак має такий небезпечний і до наших шляхетських засад неподобний світогляд, на який не можна упевнитись в бої.

Поблід від образи юнак, відкинув назад свої кучері пишні, підголені елегантно кружком, і відповів з благородним запалом:

— Мій світогляд, мої думки, яснійший графе, мені кажуть усю кров до останньої краплі пролити за добро і за спокій моєї „ойчизни“, за честь нашого пишного лицарства і за слободу нашої Посполитої Речи. З дитинства ходив я до грецької церкви і там насталивсь віротерпністю; але, дізнавши, що мене охрещено католиком, я з'умію чесно ним бути, і з'умію умерти, але за правду, за волю, і за наш край! Присягаюсь яснійшому пану усім, що маю сьвятого, — могилами батьків і дідів, славою моєї Литви і величчем Посполитої Речи, що без вагання буйну зложу, де скаже мені мій повин.

— Не зле слово, — прищурилась Потоцький; — але все-ж, прошу пана воєводу, керувать поки новика не до бою, а до перемов; очевидночки язиком владає він ліпше, ніж мечем.

Шляхтич хотів був ще відповісти на те, але Потоцький рукою махнув і молодий драгун, уклонившись поштиво, виїшов геть із каплиці.

— От, за таку образу, — покрикнув Чарнецький, аж замарівшись від шалености, — що огидне бидлисько покалічило на нівець мого родича, от, за одно це буду пімститись до сатанинського нєстяму, до ненатлі: ні баби, ні жінки, ні дівчини, ні навіть дитини не ощаджу; випаю, винищу, впадаю все, щоб і насїнне від цього гадючого кодла не лишило ся!

— Ось моя рука, пане воєводо, — протяг свою руку Потоцький, — тільки но в винищенні ворога до ноги і лєжить благо „ойчизни“.

— Так, так, ясний графе! — відізваля ся більшість, а меншість похнюпилась мовчки.

— А я мислю, — підняв голос гетьман напольний, — що така бойня шалена появить за собою саму но руїну, яка нарешті і стане могилою Польщі: не в знищенні своїх крєв-

них підданих, які і боронять наші крайниці, лежить сила держави, а в спільній користі і згоді.

— Шкода, „бардзо“ шкода, що ми з паном вельможним навпаки розійшли ся думками, — відрізав з пихою гетьман коронний; — але тим паче я поступитись своїми не можу і даю наказ, сьогодні-ж у ранці всіма потугами вдарить на Бушу, силіндрувати її, розграбувати до пня, жадної душі не випустити живою, жадної, — наддав він, — прич вродливиць з жоноти... а гірших — Татарам.

— Я повинен коронному гетьману заявити: — напружив слово Ляндскоронський. — Інтереси війни, а з того й вітчизни потребують не забарювати тут війська, а лишить задля наглядку хіба одну яку коругов; нам треба халатись до Бару і зломити борвія у цім краї, — полковника Богуна: тільки в тім разі ми з обезнекою зможемо рушити на головні сили ворожі. Всяка-ж забара дасть Богуну змогу стягти потуги, скріпити ся силою; тоді ми опинимо ся в лабетах — і наші суспільники Татари, утративши надію на здобич, кинуть ся наші краї грабувати і на нас самих зброю повернуть... Уже не дарма і на сьогодні не прибув сюди ханський син.

Слова Ляндскоронського були надто важливі і зрушили своїм тяжаром всіх; але це збурило іще більш непохилу волю магната.

— Чудову панської можности думку я заховаю на спогад, — кепливо відповів крізь зуби Потоцький; — але „преці-ж“ я, по волі славетного сойму, тут стою за коронного гетьмана, то з того на мені одному і відповідальність лежить за розпорядки: а панський обовязок лишень пильнувати, аби мої накази справлялись до слова.

— Свої обовязки, ясний графе, я знаю! — промовив Ляндскоронський, кивнувши головою недбало.

— Ну, так я наказую, зараз же у досвіта, не гаючи і хвилини, добуть Бушу і до ноги знищити всіх!

— Ким-не-ким, а вже мною яснійший граф задовольнений буде, — грімнув, скрегочучи зубами Чарнецький. — Я їм гарячого сала за шкуру залю, потішу ся над собаками! Нагадаю їм до сконання мого небіжчика батька.

— Так, так! — злорадо зареготав гетьман. — За потіху пана Чарнецького, за його помсту-славету! — Підніс він налитий джурою келих.

А осяяний тріпочучим сьвітом лик Бого-чоловіка дивився згори лагідно на сніжні і розсатанілі від злоби обличчя, позирав кохано на дітний своїх, за яких і розпинався на хресті.

IV.

Цілу ніч у пригороді йшла тихо, але й безупинно робота: насипались землею лантухи, плелися тури із верболозу і набивалися глиною, уставлялися в дві а й в три перії дубові „мажі“, окуті добре залізом — найкраща оборона рухома супроти нападів кінниці, — підглибшались рови і окопи, перетаскувались майже на плечах бойові всякі приряди — гармати, „дела“, і гаківниці. Поважно, порядно, без замятні, з безперечним послушенством сотниковій волі, з епічним спокоєм і навіть веселим гумором чинилася справа.

— А нуте, хлопці, рушайте сюди на середину саме нашу паню пузату, та постеліть її мосці побстіль добрячу, обложіть її гаразд турами та подушками, набитими глиняним пухом.

— Ми нашу товстопузиху обложимо, пане сотнику, як гетьманшу, а вона за те нам подякує, — відгукнулись в темряві зігнуті спини, що по кругляках тягли гужем широкогорлу гармату.

— Ще-б не подякувала? Як плюне, дак будуть Ляшкипанки протерать очі! — весело додали ті, що коло бійниці заступами та лопатами працювали.

— Запорошить! — завважив усміхаючись і пан сотник: — а ви ще, хлопці, приволочіть її до гурту й до бєседи хоч зо дві „панянки“, та приладняйте їх по обіруч у пані; нехай вони в трьох завтра побрешуть та поприскають трохи на вузенький той шлях, дак мені навіть цікаво, як до наших добродійок дістануться непрохані гості.

— Повинно не іначе, як рачки, або шкерєберть, — постановив Шрам, зналий запорожський гармаш, під чийм доглядом і рштувались бойові озброєння.

— Вірно! — зміцнів і пан сотник: — а ось, Шраме, я ще міркую у ці закутки приладнати по дві гаківниці і по дві плющихи в додачу. [Плющихами в інших місцинах менувалися баштові рушниці, з широкими на кінці і сплющеними горлами].

— Чого й краще! — згодився Шрам: — коли-б на-

віть і гетьманша з панянками не зупинила безглуздих, то можна буде їх покропити ще нахрест.

— А ми ще споза маж почаствуємо, то й будуть витаннем контенті — пояснив сотник.

— Потіха та й годі! — додали з реготом ближні чуприни.

— Тривайте, братці! — укинув з трівогою сивоусий козак: — а де-ж наші баби цокотухи? Без них, бра, і сьвято не в сьвято!

Всі сполошилися й оточили дїда кружком.

— Як без бабів? Без бабів неможливо! Вельможній гетьманші і панянкам буде скучно без баб, та й нам самим за їхньою лайкою озвітійше — загомонїли докола.

— Не турбуйтеся! Бабів я волочу! — почувся з пїтьми голос хорунжого: — дві захопив, а чотири на всяку пригоду лишив у містечку; та і важкі-ж прокляті — по три пари волів ледве тягнуть.

— Нам і двох досить, адже й дві баби ярмарок чинять, — завважив пан сотник і юрба відповіла на те спільним реготом: — Ти от, Шраме, упорядись з жіноцтвом: ти-ж коло цього дїла ходити зугарний?

— Коло бабячого? — засьміявся Шрам: — воно, хоч у нас, у Сїчі, за цей крам частували киями, ну та ачей Господь-Бог і неука умудрить: ми цих бабів між панянками та плющихами приладаємо, дак вони у свій час як вергонуть галушками та горохом, то й вийде лишень „пшепрашам“!

— Ух, славно! Баби наші, верущихи-брехухи! — Зраділи козаки своїм любим і погладили ласкаво по мідяних пашах.

— А в містечку що дієть св? — спитав хорунжого сотник.

— А тамечки Максим Розсадилоб з левенцями пораять ся. — підновляють окопи, розставляють гармати і запасують припасу; а як упорують ся, так лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди.

— Добре, — промовив пан сотник, — так ми до сьвіту геть-геть улаштуємось і вхитримо ся ще й відпочити, поки вилежуватись будуть вельможні панята. Ну, а у млин, під дотки на чати готують ся?

— А вже-ж, пане сотнику! Вернидуб бере десять чоловіка з левенців, та тридцять з охочих...

— О? То чудесно! — заспокоїв ся сотник: — Дружніше, хлопці, метіть ся, напружтесь, та кінчайте роботу!

Всі заметушилися. В хмурій пітьмі, завіяній ще туманистою мракою, на плямах мутного одсвіту з ліхтарів ледве мріли ся широкі плечі та могуті розхрістані перса, що згинали ся й розгинали ся нишком. Скаженіла негода; лютував вітер; холодний дощ, а то й бжеледь аж різали по виду, — а козаки в самих сорочках, що парусили на вітрі, та в широких штанах, з такою втіхою походили, немов би хто душевно, літньої ночі, чекаючи до розмови коханку.

Коли всі земляні роботи було скінчено, гармашню геть розставлено, бойовий припас знесено і розпайовано до потреби по торбах козачих, тоді пан сотник зібрав усіх оборонців край своєї мажі і мовив:

— Ну, тепера, товариші-братове, все готово до зустрічі гостей, — і кавуни, і галушки і горох, і капуста, і пиво червоне, так і нам оце слід перед бенькетом смикнуть оковитої. Тільки, слухайте мого розпорядку: ти, Шраме, заправляй панями і бабами; ти, Лобуре, засядь з своєю лавою в правий закуток, а ти, Жидолуне, — у лівий; хорунжому доручаю тридцять Верлидубових левенців, та сім десятків охочих, це задля випадку до потреби... щоб в усіх були келеси, шаблі, й ножі та підстолі, а то й списи. Та слухайте ще, братове, у стрільбі не хапатись, не метушитись, і не пускати набоїв на вітер, а міритись добре, аби кожна куля козака несла смерть, кожна бомба — погибель: адже їх — ворогів і поганців, як сарани, — цілі хмарища, так, спасибі Богови мета буде ловка. Ну, а тепер по трудах випіємо.

Кашовар налив перший кухоль пану сотнику і той, піднявши його у гору, промовив:

— Ну, дорогі мої друзі і браття, — за сьвяту віру, за волю, за нашу матір-Україну і за вас, за орлят! Хай вороги не потішуть ся нашою полохливістю та покорою, а хай у стокрот заплачуть за кожную душу козаку! Покажемо, братці, цілому сьвіту, як ми уміємо за праве діло стояти, як ми уміємо весело й умирати.

— Покажемо, пане сотнику, покажемо! — розліг ся дружній галас навколо.

— Ну, випийте-ж тепер кожен по кухлю, та розставте

вартівих на чатах, а пластунів пошли, Шраме, на засіди; решта-ж спочиньте трохи перед весіллям.

— За твоє здоров'є, пане сотнику! — всі відгукнули ся радо і по черзі з повагою стали до кашовара підходити.

За пів години все козацтво безбентежно попід валами, та під возами лежало, і тільки-но буйний висвистував якусь то погрозу.

Нарешті прокинув ся день і глянув на сьвіт божий підсліпуватим, сльозавистим оком; в пригороді застав він усіх козаків і жвавих, і бадьорих, і веселих при ділі: инчі вигострювали шаблі й ножі, инчі переносили в потрібні місцини припас і зоружжа, инчі наладовували у рушницях кремниці, инчі чинили коротку молитву а здебільша лежало по валах та по мажах і смокчучи люльки пантрувало пильно за кожним рухом ворожим.

А ворожий табір починав уже теж ворухитись і розповзатись чорними плямами, мов збентежений той мурашник. Праворуч за греблею незграбною хмарою насовувались Татари; ліворуч, коло польського генерального обозу, рештувались лавами польські улани й драгуни; і в далині млистій можна було відрізнити високі кивері від живчастих патлатих шеломів. По середині густими повчищами згромаджувалась піхота.

На білому, пишному румаку, у многоцінній зброї, виїхав граф Потоцький і зупинив ся на найвищому горбку; за ним тяг ся потужного лицарства поїзд. Гетьман глянув на башти розкішного замку, що красували зза широкого ставу, глянув на містечко і пригород, що тулились до скелі під крилом його, і були сповиті мертвим покоем, глянув навколо і здивував ся, що й досі ще нападу не почато.

Генеральний обозний пояснив яснійшому графови, що польний гетьман казав, перетягти спочатку на греблі гармати і розгрюкати окопища, а потім уже на здобут міста рушити.

— З такою рванню та ще церемонії вигadaв? Послати миттю Татар і розчавити відразу гадюк в їхнім кублі, — спалахнув Потоцький.

— Татари зrekli ся від штурми, — відповів обозний.

— Гієни падлючі! — процідив з злобою гетьман: — тільки на падла збігають ся! Так женіть до напольного гетьмана і від мене накажіть, аби зараз п'ятьсот чоловіка Німоти

і тисячу наших на пригород рушили і гарда добули: я хочу ниньки обідати в замку.

Генеральний обозний послав ся віддавати накази і за пів години на краю вузкого шляху, щó вів аж до пригорода, лаштувалась уже грізна батава.

— Чого це пани Ляхи так довго морочуть ся? — спитав сотник, занудивши ся жданками.

— Уже на шляху готують ся дурні, — відповів Шрам із бійниці: — ти, батьку, дозволь мені першому привітать їх гостинцем.

— Та тобі, Шраме, завсігди що найперша шана у Бога, — згодив ся сотник, смакуючи люлькою і сам зіпав ся на мажу, щоб полюбовати першим привітом.

— А славно обмерзли голошоком окопи, — завважив він, глянувши, — от для воріженьків буде скобзалка на прочудо.

— Так, так! — відізвав ся і Шрам: — Михайло сьвятий нам споміг.

Шляшок до окопищ звивавсь понад берегом і тулив ся одним боком до ставка а другим до узбочи, щó стрімкою кручою зривала ся вниз до страшного провалля; чим ближче до пригороду, тим урвище ставало і глибшим і жаховитішим: в одному місці воно вузило шлях до шести сяжнів, потім знову відходило і знов наближало ся, утворюючи якусь площину на взір виспи, якої ворогам було не примітити. Довгастими лавами під згуки літавер і сурем, напастники рушили весело, огляднó

— Гармаші, пильнуй! — командував Шрам: — набивай бабів дрібною картоплею, а паній галушками, а гаківниці й плющихи горохом, наводь усї метко на тамту площину, підготуй на зміну набої, і як махну люлькою — шквар!

— А в вас, хлопці, чи рушниці готові, чи на полицках є порох? Оглядїть, підсиште сухого! — обернув ся до козаків, щó за возами засїли, пан сотник.

— Все, батьку, на поготові — тільки гукни! — відмовили споза маж веселі обличчя, хочай очі їм блимали лихо-вістним огнем.

Батава дійшла до вузкої перейми і зупинилась в непевности, боячи ся пастки; але, завваживши, що далі шлях ширшав і що дасть Біг було жадної óдсічі, рушили наперед.

А Шрам за ворогами пильно зорив, і, коли останні зай-

шли на площину, він махнув люлькою. Сьвіргонув огонь, здвигнулась земля, і здрігнули, задзвеніли залізом вози, із пащів у баб і панянок вибухнули довгими цівками густі клубища білого диму і розістлалися по шляху широкими колами. Сила смертій, ріжучи з визком і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови згвалтованих лав; некельний борвій змішав і зім'яв враз людську зграю, за хвилину ще огрядну й грізну, а тепера розметану і поваляну в порох: сотні молодих, жинедужих побратів скошено рукою кривих братів, і осквернилася рідною кривю омита небом земля, і повисли в повітрі і крики на про-Бі, і лемент, і обірваний стогін...

Збила ся в купку юрба і почала давить один одного; нічі зривались з узбочі у провалля, нічі кидались в воду; решта посунула було навпаки, так трупи загардували і без того вузький перехід, а новий вибух з баб і панянок розкидав їх грудою навкруги; з нестямю і жаху кидали безталанні геть зброю, вергали ся осліп зі скель, ринули у плінь по крижняній воді і задубівши зразу пускались на дно...

— Tausend Teufel! — покрикнув німецький доводець: — Наперед! Не то вони, собаки, нас тут, як курчат, перелуплять!

— До зброї! Бігцем!! — розлягла ся і в другім місці команда.

Звиклі до послушенства і до бойового огню Німці рушили перші, а за ними пішли і Поляки. При виході з другого ще вузкого переходу зустрів їх вибух гармашний і вчинив жаховиту руїну; чавун і свинець пронизували з шкваром ряди, крушили кістки, обляцували мазгою живих: охоплені жахом мізерні купки вганяли ся і в ставок, і в провалля, і вперед... Але ледве надбігли кілька кроків завзяті, як підпали під перехрестний огонь з гаківниць і плющих, який нівечив їх у край; проте недобитки з палу, не тямлючись і нічого не бачучи в димі, навмання, осліп все ще ринули до окопищ.

— А нуте, хлопці, тепера наша черга! — крикнув сотник і двісті жерел, виставившись ізза окопищ, затріскотіло у перса недобитків могутньої сили.

Розсатанілі, з скаженим жахом на обличчі, злиденні останки кинулись в рів, а звідтіля поаялись на вали... і вони б, спянілі від пімсти, таки дістали мети, і не одна-б козака душа попрощала ся з білим тілом, коли-б не пошклила валів оже-

ледиця: забісованці кидались на окопища і склизили шкереберть у рів, збиваючи з ніг товарішів.

— Гляньте-бо, хлопці, як Ляшки-панки скóбзають ся! — сьміявся сотник.

— Занято! Го-го-го!! — реготіли хижим реготом козаки, кепкуючи над Німцями та Ляхами: — а нуте, нуте! Поскобзайтесь трішечки ще, а ми вам носи підлатаємо.

— Агов, хлопці! Локшіть їх у пень! — крикнув сотник і випалив із підстоля у німецького ватажка, що кричав, мов скажений: „Donnerwetter! бийте тих хлопів!“ Молодий, біловусий Німчіна тільки руками розвів і на́взнак упав нерухомо.

Почалась різанина, та ненатла, огидна, зьвіряча різанина, коли чоловік, спянілий від крові, розсатанілий від івалту, запінившись, з хижим реготом бе нещасного, безоружного брата, що плазує край ніг і благає на Бога ощади.

А з вишнього замку, з дзвіниці, на зустріч звитяжному галасу і стогону бездольних скональців, линув урочистий дзвін і велебний псалом славословців до Господа, і всі оті згуки разом неслись за крайниці життя аж до небесних осель Бога любови та ласки...

V.

Потоцький любовав з пригорка за ладним, огрядним рухом могутньої пішаниці і з нетерплячкою ждав тої миті, коли вона, проминувши залому, стрімголов кинеть ся на вали і розчавить жменю безглуздої рвані, що зважилась його нечисленній, необорній потузі опір давати. А бути може, оті злиденні тхорі повтікали і хоробра батава перейде без постраху Бушу і придба Ляндскоронському довічню неславу за його полохливі, піделіпі поради? Це зовсім можливо: ні постріла, ні погука, ні шелеста... а це враз, несподівано з далеких валів вибухнуло і покотило ся два по́луби білого диму, а за хвилину здвигну́лась земля і розліг ся грім у повітрі аж до темного лісу, розсипавшись по йому гуркотнею. Шелєснув ся кінь під Потоцьким у бік і захріп, почувши, що наступа жах. Не встиг пан гетьман від подиву й стямитись, як грімнув знову гуркіт другій, а потім і третій...

Ясний граф був такий упевнений неспромогою хлопів до доброї одсічі, що не дав розпорядку припасти на пригоду

підмогу, а Ляндскоронський нарочито справив дословно необачний наказ свого верховодаря, не бажаючи підлатати його своїм досьвідом.

Коли-ж, по малім часі, прибігло з боїща п'ять чоловіка і довело, що все послане військо погинуло до ноги, що там за окопищами певно сила гармат і повстанців, то скаженій лютої коронного гетьмана не було й краю: і забруднений гонор, і ганебна публіка, і жадоба до помсти — зайняли йому перса пекельним огнем і обарвили червоно-синіми плямами бліді його щоки. Він проняв до крові острогами коня і полетів на взаводи до польного гетьмана.

— Панська вельможність не домислилась дати підпомоги? — накинув ся граф Потоцький, бажаючи при старшині генеральній на Ляндскоронського зіпхнути вину.

— Ясний граф на теє наказу мені не поставив, — відповів з уїдлигим усміхом Ляндскоронський.

— Коли дав я наказа до штурми, то має ся розуміти, що решта виникала із його: не цянька-ж я, щоб показувати кожну ступінь!... — розпалаяв ся Потоцький: — Гадаю, що на те ясновельможного пана і озброїла владою Річ Посполима, аби його Мосць пантрував за боїми.

— Але ясний граф відхилив мої розпорядки і його Мосць — підкреслив ущипливо Ляндскоронський — зауважив мені, що відповідає за все гетьман коронний, а польний тільки має пильно справляти його накази, ото-ж я їх до цяти і справив...

— Не час тут, пане вельможний, до ельоквенції, а час до поновлення чести нашої славетної зброї і до відплати отим гадюкам за смерть стількох лицарів мужніх, до відплати такої страшної, від якої-б здригнуло ся й пекло! — Очі у графа Потоцького аж яскрили під запалом хижого казку, а сині губи крили ся білою ніною. — Але їх там не жменя; панську вельможність ошукав хлоп, а з того то й вибухло таке лихо: там певно цілі полки чортяки того Богуна з немалим числом і гармат.

— Там, ясний графе, нема Богуна, — це мені досконально відомо, — відповів Ляндскоронський трохи недбало і згорда: — там засіла манесенька купка з завзятців; але я мав честь коронному гетьману пояснити, що Буша по недосяжній місцині дужа позиція, і що шкода на цю забавку тратить час і людей.

— Хоч кров з носа, а вона мусить бути добута! — крикнув Потоцький і аж посинів.

— Коли то необорна воля яснійшого графа, то тра провести справу уважно, запобігши напад гармашним огнем.

— Поставте хоч усю гармашню; руйнуйте, шматуйте, рвіть на повітря, чиніть а що хіть, — аби но до вечора не лишило ся там жадного озбройного пса, а ті, що впадуть у руки живцем, щоб корчилились і скавчали від нелюдських тортур.

— Все буде вчинено, ясний графе; але до вечора мало часу...

— До вечора! — заносливо крикнув Потоцький і відїхав на взаводи, не бажаючи ніяких суперек вислухати.

Ляндскоронський дав наказ воєводі Чарнецькому, незабаром на кам'яній греблі уставити дванадцять далекосяжних гармат і почать безупинно ними по валах грюкати.

— Хочай ця позиція для пострілів і гожа, — зауважив Чарнецький, — але захисту для гармат тут нема і дати його не спромога, а ще небезпешно.

— Правдісенки так, — згодив ся й Ляндскоронський: — саме найкраще було-б спорудити земляні захисти ген там на площині, але граф править конечно, аби сьогодні місто добути, ergo — non possumus.

Чарнецький кинув ся безперечно чинити волю гетьманську, а Ляндскоронський доручив ще Корецькому, зробіть розвідки по той бік греблі і ставу, чи не можна було-б іще звідтіл на замок ударити?...

* * *

Їхав ходою Корецький на своїм коні воронім, схиливши замислену голову. Багато її обсіло думок з учорашнього вечора, багато болячих думок: оті бахурей івалтовні та пляні, оті огидливі речі, оті зьвіроцтва ненаді, ота пекельна ненависть і злоба до брата — та хиба-ж таким виром нелюдських загар може бути владована згода в розхитаній і облитій кривю державі? Ні, тисячу раз ні! Він зна цей народ, який завзялось обездолити й винищить розбещене панство, — він разом з ним жив, він вкупі з ним паював і радощі і боління: оті щпрозлоті серця і зимної мужности, і теплої, безкрайної прихильности повні; не чіпайте тільки їхньої волі, їхньої віри,

їхніх звичаїв, — і вони на свої перса подужі здіймуть весь тяжар наскоків хижого азіяца, і славутня Польща за залізним муrom буде спокійно цвісти... Так хіба-ж ці думкі можливо натхнути навіженій сваволі? Він знайшов був собі й однорумців, але переважне число супротивних їх подавило...

Зажурені думки його знялись і полинули в сизу, туманисту млу... Перед очима у його снують ся якимсь маревом картини малюго дитинства: виринають розкішні палаци, бенькети бучні, музика весела, коні баскі і зграї хортів. Між думних і пишних постав, туманіє одна і хороша й ласкава; вона ясними очима на його зорить і легесенькою рукою перебира його кучері, або плаче, притуливши його до свого лона... аж ось за реготом і вигуками вчуваєть ся лемент і стогін; перелякані, тікають вони удвох, і замикають ся щільно... Далі все захиталось і розпало ся у руїні... Якийсь галас, і гвалт, і песамовитий жах чорної ночі... а далі уже хата проста, тепла сім'я і лагідний спокій... Минають перед його очима инчі картини; вони пишають ясними барвами, вони гріють знадлигим теплом його змучену душу.

Глибоке, зоряне небо: місяць-князь високо стоїть на ясній оболоні і блідне перед наступаючим ранком; східний край неба уже побілів і поняв ся рожевим серпанком; з сизої мли виринають непевними очертами безлисті дерева; денезде блискотять замерхлі калюжі; але снігу нема, — його змів уже весняний пóдих.

Стоїть він у садочку з своєю милою і очий не відірве від її хорошого личенька, зблідлого під рóзсвітлом блакитнього ранку; сьвіжий вітрець пройма їх живцем; але юнак огорта свою любу в кирею і гріє своїм духом її походолі рученьки; тільки дівчина не усміхаєть ся, як колись, а зажуреними широкими очима дивить ся йому в вічі: вона хоче прозирнуть крізь них в саму душу козачу і довідатись, чи незгладимо там відзначило ся слово „кохаю“?

— Сьогодні їдите? — пита дівчина трудним, мов надірваним голосом.

— Батько казав, до схід сонця, — давлочись, відповів юнак.

— Значить... за хвилю... — по обличчю дівчини блискавкою переминула мука, ясною рососою відбила ся в очех: — і коли вернетесь — невідомо...

— Під осінь, як завжди...

— О, чи так би то? У мене сповила серце нудьга, якесь пречуття гризе, — схрестила вона пальці і витягла руки, відкинувши назад безнадійно голівку.

— Бог милостив, скільки раз крив від напасти, то й те пер на Його уповай, — поцілував юнак у мармурове холодне чоло свою горлицю, — наша доля така, аби день до вечора, так не варт заздáлегідь і тужити.

Не жах мене пригнітив тугою, — повернулась поривчасто дівчина і на її блідих щоках спалахнуло зарево, — не за твоє життя я боюсь, бо й про своє не вельми то дбаю; не того у мене серце болить, що мушу розлучитись з тобою, ні! Ти ідеш по козацькій справі, боронити нашу питому матір-Україну, і коли, по волі божій, поляжеш за неї, добуваючи слави, то я гордо з своєю мукою піду між людей і вмивати мусь дрібними щаслива, бо все одво ти будеш жити в цім серці, поки воно не захолоне у грудях...

— Єдина моя, на віки, на віки! — обняв козак дівчину і занімів в тих обіймах.

— Слухай, — поклала вона йому свої білі руки на плечі, а голівку заховала на персах, — тільки... мене не забудь... цим серце ние... щоб не сталось... памятай, що воно цілком, без розділу у тебе...

— Тебе забути? Та хай земля розступить ся піді мною!... — присягаєть ся козак і поцілунками глушить її речі...

Легідний образ голубки-дівчини прозорою тіню заколивав ся і взяв ся туманом, тільки теплий погляд хороших, щирих очий все проймав його душу; а ось знову піднявсь якийсь нелад і розрух і сколомутив колір прозористих мрій.

Знову пишний палац. Яскравими зорями миготить світло. Все навкруги роскошами і перепихом сяє. Музика луна: голосять скрипки і стогнуть суремки; з знадливими згуками зливаєть ся шепіт знадливий і хвилює у теплім та воннім повітрі. Між барвистих сліпучих кольорів оксамиту, едвабу, парчі малюють ся сніжнобілими плямами плечі цукрові, здійсмають ся високо перса, усміхають ся небесною втіхою личенька гожі, вабливі, очі заласєєм горять і спокушають раюваннем незанимим... І він, бідний сирота, козарлюга зашеклий, там між панством тим пишним, тільки в якійсь химерній неподобній одежі... він там, і всі йому уклоняють ся, всі вита-

ють його, бо він сам і єсть властитель тієї пишноти. Якесь стало ся чудо, але те чудо сиянило його, задурманило чарами розум: хлоп став вельможним маґнатом, лихий бідар — дукою; можна було вчадіти, і розпочав ся якийсь чудовий, маревничий сон, в яким і розібратись думками було неможливо. Він тільки про одно марив, щоб прищипити свої думки-гадки на панських гадках, але поки-що вони не приймались...

Якась пишна та делікатна панянка з білесеньким прозористим личком, з хвилями кучерявого, темного шовку, з синіми, як волошки, очима, з рожевими устоньками, щось шепоче йому, залицяєть ся, і пориває до танцю; вся її постать легесенька та струнка то згинаєть ся, то звиваєть ся красно, легурно; ручка стиска його руку, голівка лежить на плечі, а від неї аж пашить гарячим, запашним духом... Отрута збурює кров; мозок туманить, а проте в серці стоїть якась не прохана, негасима дратівля...

— Яка я неомірно щаслива! — втішаєть ся красуня.

— Чого-ж то, моя пишна крале? — спалахнув лицар.

— Того, що... хіба-ж пан не бачить, серцем не чує... — червоніє лицяючись краля: — ах, ця солодка хвиля, як налінула несподівано, так незабаром і зникне... а потім знов, — зітхнула милесенько панна, — ще гірша темрява і нудота...

— Длячого-ж панна у одну тільки хвилину хоче замкнути ціле життя! Воно широке і має безліч солоднеч і розривок, які чергують ся і тішуть нам почуття...

— А коли яка радість, — щурить ся панна так любо, — охопить всі почуття і опанує серцем цілком... Хіба пан ще не кохав нікого, ніколи?

— Я? — аж зблід, пополотнів пишний лицар, так його зразу здавила за серце незвана нудьга.

— Так, пан! — допитувалась панянка, положивши свої манесенькі, гарнесенькі ручки на його дужу і жилаву руку, і не зводячи з його очий пронизистого погляду: — Скажіть бо! Ну, я прошу... Чого-ж пан мовчить? Хіба моє прохання так мало варта у пана, що його можна занедбати?

— Для чого вам знать те? — важко зітхнув пишний господар і понуро схилив голову.

— Для того... — у пишної кралі здрігнула брова і якась хмарина перебігла по захололому личку... — я хочу знати, я хочу! — тупнула вона ніжною...

— Ну, коли панна править... так я кохаю...

— Кого? — аж загорілась і затремтіла красуня...

— На віщо ймення? — глухо і натруженим голосом відповів лицар: — Її тут нема... вона далеко...

— Хлопка! — скрикнула панна і зникла.

Закипіло у юнака серце, нудним йому здав ся той бенкет, холодом повіяло від усього цього розубраного та пишлого панства, огида заворушилась в душі, і йому стало жаль своїх вихоханих жадань, своїх вищених по широких степах мрій, свого січового завзяття, своєї буйної волі...

Тепер він тихо-тихо їхав, попустивши повідде, і понуро мірковав над питанням, що далі чинити? Коли-б не цяцькований той шляхетський повин, — не зрадить вітчизни, коли-б не нестрачена ще надія оздоровити шляхетські думки народнім духом, то він би зараз... Але справді за що-ж він стоїть і що нищити хоче? А вони, оті, що пнячили вчора, за віщо стоять, за яке добро, за яке благо? На що вони привели у надро своєї родини сорок тисяч вовків сіроманців, сорок тисяч хижаків лютих? В голові у його туманилось, а на серці тупа, неминуча боліч розпалляла ся зараз таким пекельним огнем, такою нестерпною мукою, що йому здавалось, ніби його серце гарячими кліщами рвуть на кавалки... і знову у тім пошарпанім серці воскрес образ дорогої, тихої дівчини, і мріяв вабливими барвами...

— Де вона тепер, моя зірочка ясна, моя запашна квіточка? — маячили перед Корецьким думки: — Адже вона єдина над моїм серцем цариця і ніколи, до віку, до суду, у моїй душі не згасне сьвіт очий її, не змовкне срібlistий згук її голоса, не зникне ухмілка її сьміло-окреслених уст... а от доля відірвала мене і незагійну рану на серці вчинила: кому-ж на потребу та мука, кому-ж на ратунок офіра?

Надїхало до Корецького два улани з десятком Татар.

— Прилучені до пана хорунжого воєводою Чарнецьким, — пояснили шляхтичі.

Корецький здригнувсь. Пасмо думок його обірвала тяжка, огідлива дійсність. Він підібрав повідде, торкнув острогами коня і покрикнув:

— За мною, панове!

VI.

— А що, хлопці, чи повкладали усіх вороженьків спати? — запитав сотник у козаків, що по кладках із рову вертались до маж.

— Усіх, батьку, до єдиного, — відповів сивоусий запорожець: — одному Німоті не хотіло ся страх як з оцим сьвітом прощатись, все махав шаблею, боронив ся, дак я таки його упрохав, садонувши під ребро списом пошитиво... ну і послухав ся, язика показав...

— Це він тобі в насьмішку, на глум, — засьміяв ся Шрам.

— Та хай йому уже Господь Бог пробачить, як і я дарую, — відповів запорожець сумирно.

— А з наших ніхто не поцілував землі-матері? — спитав сотник.

— Трьох таки кляті уклали, — пробурчав Шрам: — спочатку вони були покидали зброю і стали валятись на про-бі в ногах, а коли нашим було неспроміжно руки спинити, що замашно розмахалась, і воріженьків, як галушки, на списи стромляда, так деякі в скрутї кинулись знову до зброї і давай відбиватись... ну, трьох наших кулями й цокнули...

— Кого-ж та кого?

— Ех, славних козаків, товаришів добрячих, — зітхнув глибоко Шрам: — Стецька Спотикача, Охріма Шибай-голову, Романа Гонивітра...

— Зробім же першим новосельцям і першу честь, поховаймо їх по козацьки, по лицарськи, щоб вороги над їхніми тілами не знущали ся, а за те може і нам наші друзі відшукають там угорі по придобній місцині: адже все одно, братці, ми тут не забаримось.

— Не забаримось, не задержимось! — відповіли деякі сивочубі понуро.

— А мене навіть кортить туди швидче, — зауважив весело Шрам, показуючи на небо рукою, — що скільки там нашого славного лицарства — сила!

— І ніхто-ж то назад до нас не вертаєть ся, — додав міркуючи сотник.

— Знати, що й там добре, — зацевнив чуприндир за-

порожець і почав з другими козаками копати спільну братську могилу.

Вирили незабаром яму глибоку, поклали в неї трьох товаришів мертвих, при повній зброї козачій, поставили кожному в голови по пляшці горілки і покрили червоною китайкою.

Сотник перший кинув на неї лопатою грудку землі і промовив :

— Спійть, брати-товариші, спокійно! Нехай над вами земля пером, нехай Милосердний Бог пригорне ваші душі козачі, бо за Його сьвятого та за родину, матір ви їх положили.

Всі побожно поздіймали шапки і понурили замислені голови...

Орися з Катрею стояли на вежі у замці і пантрували за подіями першого нападу пильно. У стислих бровах і в холоднім погляді у Орисі не знати було ні цікавості, ні тривоги, а сьвітилась лишень непохила воля та похмуре жаданнє, продати життє найдорожче; за те нервовє, ворущливе обличчє у Катрі відбивало на собі всі перелети бурливих сердешних почуть.

Нижче по мурах, між бійницями купчилась инча жонота і діти; жінки прикипіли очима до дружин своїх, до братів, до синів, щò скаженому напаснику ворогу добру одсіч давали: по скамянілому виразу думних лиць було не пізнати, які боління трудили їм серце, по німому тремтінню їх уст було не рішити, чи вони шепотіли молитву за братів своїх крєвних, а чи проклони на ворогів? Самі тільки діти безжурні, цікаві, перебігали раз-у-раз з однієї бійниці до другої і голосно їй весело переказували одно одному свої подиви і вражіння.

А отець Василь з хоругвами і процесією ходив по мурах і віддаля кропив оборонців сьвятою водою, благаючи у Милосердного Бога ласки на погибель і загин ворогів, і сьпівуючи Йому хвальний псалом :

„Помощник і покровитель бисть мні во спасеніє!“

Стара няня вийшла з закутньої башти, а їй ще три баби у слід; у кожної на плечех по мішку книшів, паляниць, пирогів, сала.

— Я, моя дитино, — обернулась до Орисї няня: — понесу сніданок нашим заступникам, а то вони натрудилися...

— Неси швидче, мамо, — поквапила її Орися: — хай хоч трохи підживлять ся, поки вороги послупили, а то, як прочумають ся, то не дадуть і шматка хліба до рота узяти.

— І я піду з бабусею, — захвилювала ся Катря, — хоч на одну мить гляну, побачусь...

— І я, і я те-ж! — кількоро голосів ще похопило ся.

— Ні, — відперечила Орися, — і я може-б жадала ще й як, свого батька хоч раз ще побачити, проте не піду і вас прошу не ходити: не гаразд у такі хвилини, коли душа уготувала ся до смерти, хвилювати її сьвітотими прихилами і збавляти тим її силу.

— Во істину так, — підміцнив і отець Василь, — мені подобає до тружених зійти і окрилити їх силу хрестом, а ви зоставайте ся тут з миром.

І пан-отець за проводом дячка і бабів, спустив ся з закутної башти в містечко і попрямував аж до окопищ.

Сивий кобзар сидів на мурі під одним зазубнем спиною до валів і роспитував у свого проводаря і у других хлопят, що робить ся у пригороді й навкруги, чи перемагають Ляхи козака, чи не ламаєть ся сила козака? Коли-ж йому довели про славетну одсіч, про знищення до ноги перших напасних ватаг, то старець незрячими очима заплакав і голосно засьпівав:

„Лечу конем, махну мечем, списом перекину,
Та захищу на часину свою Україну:
Ой чого-ж ви полягали, ворожії душі?
Мабуть добре начили ся під мурами Буші?“

Тихо, уважно оточили народнього співця, і молодичі, і діти, й бабі, і з розчуленим серцем вчували ту думу, завхатну та вельбучну.

А надалі на греблі ворог готує нові жахі: звозять на камяну загату шестериками і восьмериками устяж тяженькі гармати, повертають їх пащами до пригороду і набивають смертодайним знаряддем; коло них гармаші метушать ся і зносять всякий припас.

Зауважив пан сотник, що на греблі лаштуєть ся грізна гримниця, почесав сердито потилицю і обернув ся до Шрама:

— А що, пане Шраме, — Ляшки-панки здасть ся готують нам подарунки?

— Бачу, батьку, — відізвав ся Шрам: — це-б іще байдужé, а досадно, матері його ковiнька, що несила нам їм назад відіслати гостинців: панянки нашi мабуть що не теє, а от хiба товстопузиха чи не доплюне, та ще може от оця баба...

— А спробуй-но зараз, — сказав сотник.

Заметушив ся з підручними Шрам, навернув жерлами до греблі гармати, намірив мiтника добре і двигонув першим набом із баби. Всi з надзвичайною пильністю, захистивши долонями очi, стежили за летом знаряддя, за skutком вибуху; але ядро, очерконувши величезну дугу, не досягло мети і шелеснуло перед греблею в воду, метнувши до гори цілі пасма яскравого поплеску.

— Ова! — засьміяли ся козаки: — стара баба, видко, на втори слаба!

— А вже-ж! — додали другi: — розгуркалась з молоду, так тепер, як із решета...

— Або, як із верші, — вставив запорожець.

— А тривайте, хай гукне ще і панi, — сказав Шрам і приставив iнота до полицки.

Грюкнула панi, та так, що аж земля кругом стрiпонула ся і посипалась грудками в рiв, що аж присiли козаки-гармашi, далеко дихонула вона поклубом білого диму і важко відкотилась назад. З визкiтом ядро рiзонуло повітре і невидiмо полинуло наперед; визкiт хутко змінивсь стогоном, який те-ж ослаб вмiть і замер, а разом з ним у сподiванцi замерло багато сердець; але плесо на ставку було все ясним, супокiйним, знати було, що ядро все ще летiло, не черкаючись поверху водяного... а це враз на самiсенкiй греблі між пушкарями знялась хмарою курява і щось замиготiло в повітрі...

— Докинула, докинула панi вельможна! — зрадiли козаки, — саме на середину греблі шерепнула!

— Спасибi, добродiйко! — поклонились другi: — віднасла, хвала Богови, черево, так за те-ж по панськи і гримнула!

— Та он, гля, братцi, — деякi аж припали до греблі, певно винюхують... панськiй гостинець...

Всi зареготали ся весело.

— Гей, пильнуй! Стережись! — крикнув Шрам: — вогор запалив люльку.

На греблі щось блиснуло і в одному місці тоненькою цівкою вибухнув білий димок; але жадного гуркоту ще не чулось в повітрі. Деякі козаки присіли за турами й за мажами. Аж ось розляглось, наближалось хутко якесь немов би квоктанне і щось недалеко від берега шелеснуло по воді, кинувши до гори цілий сніп з бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані, розляпавши її очертом.

— Не доплюнула! — крикнули козаки.

— Не радійте ще, хлопці, бо рано, — зауважив пан сотник.

— Та то вони приміряють ся тільки, — вставив Шрам: — а гармати у поганців подужі; ач, як кашляють!

Тільки тепера долинув до них здалеку гуркіт і покотив ся дуною в долину.

— А ось, братці, й друга закурила ся і здасть ся немов на лівий куток, — постережав Шрам. — Гей ти, Жидолупе, пильнуй!

Знов у повітрі почув ся квокіт летючий і щось важке промайнуло над головами і щезло в долині.

— От тепера вже, братці, сподівайтесь справді гостинця! — повиншував усіх чуприндир-запорожець.

— Поки прилетить і ми плюнемо! — крикнув Шрам, приложивши ґнота до „товстопузики“.

Але не встигло ще заспокоїти ся сполошене грюком повітря, як почув ся різкий тріскот на валі, і три тури розлетілось в скібки, обсіпавши козаків глиною та цурпалками.

— Важно лягнули! — підхвалив запорожець, утираючи заполою собі вид, і чуприну, і вуси: — йй Богу, добре, от хоч і Ляхи, а коли добре, так добре!

— Що й казать, — згодились другі, — запорошили очі.

Але ось налетів з скиготом другий вибух, посипалась і розметалась геть-геть надоккола з окопів земля; одна підбита панянка з дзенькотом похитнула ся і заорала носом; дальній аж у лівім кутку віз з дзвяком розпав ся... Почув ся стогін...

— Стає душно, — завважив пан сотник: — тільки ви, хлопці, начхайте на оці переклики здалеку: нісенітниця — одні жарти.

— А вже-ж звідтіль у руки не візьме! — згодився запорожець, — досадно тільки, хрін їм та редька, дарма стояти — руки сверблять.

— Потерпи, пожди — буде робота й рукам...

Коли це в мить як шерепне ядро в найближчу мажу, так відбитою глиною і відшматувало у запорожця аж за пальці лівцю.

— От тобі й дочекався! — засміявся сивоусий завзятець, — ще спасибі, що ліву, а то-б за праву я ляв ся здорово, їй Богу! Ач, — роздивлявся він розботовану в шматте долоню, — хочби-ж відтяли, та по людськи, а то тільки понівечили... Гей, Лобуре! А ну лишень відітти її чи сокирою, чи шаблюкою, тільки щоб мені рівно!

Без суперечок і без жадних відмов підійшов Лобур, махнув по повітрю разів зо два ятаганом турецьким і ударив по скаліченій руці, яку запорожець поклав на полудрабок; по самісенький згиб рівно відчахнулася рука від сурелі і впала на землю, а з відрубка похлинула кров.

— Оце, так справно! — підхвалив запорожець: — а тепер порохом та землею забивай мерщій виразку, та замотуй тугійше повивачем, — ухміляючись в вуси, наставляв він свого випадкового лікаря, — а мені, батьку, дозволяй михайлик горілки, бо трохи щина...

— Вищий, голубе, на здорове... — стиснув йому правцю пан сотник.

А ворожі ядра налітали частійше, лягали густійше, руйнуючи все надокола, шматуючи біле тіло козаче...

VII.

Під кам'яним склепінням на греблі, саме під яловим спуском, що мався на повідь, була порожня місцина, яка льохом тяглась і під млин; з цих льохів було вийсте одно під лотоками, і в них засіла Вернидубова ватага з десяти Левенців, запеклих і завзятих у січі і з тридцяти охочих, ще не окурених димом. Всі вони, зігнувшись, на вколішках, чи майлежачи тислись під темним склепінням в печері; тільки через вийсте досягав туди неповним промінем сьвіт, та й те на тепер було завалене каменем. Край самої продушини лежав Вернидуб і пильнував за ворожими рухами; на несподіваним рем-

братовому просьвітку вирізувалася показно широчезна спина і груба, жилава шия, на якій придобно було гнути обідде.

Вернидуб бачив, як праворуч від них уставляли ся на греблі подужі гармати; гармашів коло них, по його рахунку було чоловіка з сотню, а мо й більш, та зараз же за греблею при гармашнім обозі вартувало з півтори сотні піхотинців. Найближчі-ж загони головних потуг стояли за вузким та стрімким узвозом сажнів за двісті від греблі, а кінниця бовваніла ще далі, сягаючи лівим крилом аж до хмарищ татарських.

Козаки на засідах чули, як з грюкотом та брязкотом з передків здіймались гармати, як командував і верховодив усім гвалтовно не Лях, а якийсь чи Німота, чи може Француз, — як прилетіла на греблю з окопищ перша бомба, як ударила з дзенькотом у щось металеве і як за вибухом розляглись і крики, і лайки і стогін.

— Доброго гостинця прислали наші, — засміяв ся тихо Вернидуб.

— То певно дядько Шрам так витає, — зауважив сусіда.

— А вже-ж, не хто, — підміцнив Вернидуб.

А на греблі хтось басом ляско зіпав:

— Проворнійш! Підніміть пораниених і побитих! Наводь, намірюю на тих бестий першу і другу! Пильнуй! Готуй! От, я їх, псів...

— Але ті бестії молодець! Браво, браво! — проводив басови якийсь тенор.

Здрігнула ся гребля раз, два і грюком та громом заглушила козаків у підвалі; два, три каміння зірвалось з склепіння і посипалась на спини козачі кромешня й глина.

— Уже гавкнули, ироди! — прошенів Вернидуб, коли змовк гуркіт.

— А що, як нашим? Докинули? — цікавились найближчі до його.

— Не видко, братці; та певно докинуть — гармати у цих гаспидів добрі, здорові, — із нашого добра накували.

— Поскидаємо їх у воду! — гукнув Безухий [у його таки справді одно ухо було ятаганом відтято].

— Пождім трохи, хлопці, — почав був Вернидуб, а це, як грюконе з шести гармат вибух, — громом забив враз його голос і так здвигонув мурі і склепінне, що в деяких місцях засьвітили ся щілини.

Зараз за цим вибухом, грімнув другий, далі третій... і почав ся страшенний, пекельний гуркіт і гвалт; всі инчі згуки згубились у йому; козаки понімили й поглухли; вони в цьому страшно-судному громі тільки тілом вчували, як зрушалось повітре, як здвигалась земля і як з усіх боків їх пошипало камінне.

Одна бомба з окопищ ударила саме в склепінне під спуском і пробивши дірку аж наскрізь застряла; але через щілини окружні й прозорі проступила вода і почала спадати двома чималими цівками в льох.

Збентежились козаки, почувши під собою воду холодну, яка хоча і поволі а все прибувала; заметушились і, спираючи один одного, подали ся всі до віддушини, коло якої лежав Вернидуб.

— Дядьку Дубе! — кричали йому на ухо найближчі сусіди, — а чиж нам у холодній воді потопати, то краще удармо!

— Пождіть! Покупайтесь трохи! — відгукнув Вернидуб, — з холодної купелі ще охотнійш буде грітись; тільки-но порохівниці та рушниці вище тримайте, пильнуйте, аби не замовкли, — а гасло я дам!

Вода все прибувала і заливала печерю; уже лежати козакам було неспроміжно в калюжі, і вони, зігнувшись під низьким склепіннем стояли майже по коліна в воді, яка різала їм пекучим холодом ноги; деякі непривичаєні хлопці тремтіли і цокотіли зубами, другі навпаки були ніби контенті з цієї новини — се їх бавило.

— Ач, уже за коліна сягнуло, можна буде швидко й поплавати: далєбі чудесно скупати ся перед парнею! — вигукував оден чуприндир, мочучи у крижяній воді свою голєну голову.

— Незабаром пірнеш і з чуприною, — відповів другий: — вода почала гаразд прибувати, — певно прорвало дірку цілком.

Вернидуб тим часом пильно зорив, як густий дим з пострілів по греблі туманом слав ся і заволікав її геть білою хмарою; коли вона непросяжною пеленою окрила все чисто, так-що й найближчі очерти й речі в їй потонули, Вернидуб підліз, розкидав награмасаний у прілазі камінь і стиха гукнув:

— А ну, тепер, хлопці, за мною — пора!

Ніким непомічені сорок завязтців викрали ся з темного льоху і нишком по скосу за млином на греблю дістались. Тут було трохи-трохи не виявив їх ворожий вартовий, що безпечно собі люльку палив, так курінний похопив ся завчасу пронизати йому перса ножем і зупинити його сполоханий окрик на півгуку.

Ушиковавшись на греблі, наготовивши стрільбу і взявши кінджали у зуби наші запеклі шибай-голови наближали ся по́тай до гармашні. Густий дим дозволив їм надійти кроків на двадцять, і козаки, зробивши вибух смертельний, кинулись з гуком та івалтом на переляканих жахом гармашів. Оті голені голови з гадюками-чупринами на повітрі, оті вирячені пекельною лютістю очі, оті піднесені руки з ятаґанами, кривими шаблями, отої нелюдський регіт і гик, з яким вони в куряві на ворогів остовпілих метались — здавалось належали до втікачів з самого пекла і ціпили все надокола жахом. Без відсічі, безборонно всі гармаші були посічені шаблями в пень, потрощені келепами; кинулась була до помочі що-найблишча сотня, так козаки її привитали таким чортячим наскоком, що оборонці вмить накивали пятами, та марно: здебільша їх лишилось на греблі і скрасили її геть всю червоною кривю, деякі попадали у ставок на глеєсте дно і тільки хто не хто від біди втік, галасуючи з опалу, що незлічими богунські ватаги греблю добули.

Поки Вернидуб порав ся з Німцями та Ляхами, Левонці лагодили гармати: заклепували цвьяхами запали і відбивали келепами панівки.

— Гепай їх всіх у ставок — певнійша річ! — верховдив Вернидуб.

— А може-б хоч одну дотягти нашим? — завважив один козак, весь обляпаний кривю.

— Чи не здурів ти? — сперечив Вернидуб: — Та ти ще спробуй дотягти свої ноги, то їй то буде з тебе!

За хвилину всі гармати з грюкотом і виплеском шубовтались і зникали під цїнявими хвилями у ставку.

— Ну, лицарі, справили справу, а тепера час і назад, в ноги, — квапив завязтців своїх Вернидуб: — нам у перед через хмарища Ляхів та Татар не пробитись, а марно гинути жаль, так спробуємо по той бік ставка прокрастись до своїх на підмогу.

— Чому не спробувати? Спробувати, — відгукнулись козаки. — „Втік не втік, а побігти можна“.

— Тільки ось двох наших забито, а трьох поранено, — зауважив Безухий, — не лишати-ж їх на знущання, пане отамане?

— Мертвих у ставок вкинути, а поранених взяти на плечі з собою, — постановив Вернидуб; — та проворнійш, он уже Ляхи наступають.

Дійсне, крізь опавший злегка до землі дим можна уже було проглянути, як густими лавами піхота насовувалась до греблі, а кіннота з другого боку очертом наступала, аби відрізати відступ. Козакам іще щастє сприяло, що вороги, збентежені і здивовані зухвалим нападом степових „чортів“, надходили дуже поволі, з великою осторогою, сподівались на велику силу козаку.

А козаки, окриті димом і млою, щасливо греблю минули і майже бігцем прямувати стали другим берегом до окопиц; уже перейдено було більшу частину шляху, коли Ляхи постерегли, що тільки горетка одна забісованих коліїв такий розрух вчинила. З проклонами і з криком до пімсти, добувши шаблі, дві сотні драгонії понесло ся на цих зухвальців, і ніякий би опір не спинив їх смертодайної сталі, коли-б не знайшлась несподівано по шляху їм ковдобина, що її не завважила якось погоня: перші коні, що наскочили на неї, попадали, а через них і другі ряди, то перекидались, то плутались, то розбігали ся в різнич.

Тим часом, поки ці дві сотні, повикидавши покалічених коний, шикувались задля нового нападу, Вернидуб, добіг до одної досить вузьенької коси, що врізала ся у ставок; зупинив ся він на краю і наказав козакам, покидати тяжу у воду, а самим плисти через став до окопів, умістивши між парами пловців і поранених; сам же він з тими, хто захоче, зостанеть ся тут, — запинити драгонію і тим захищати відступа. З Вернидубом побажало одинадцять чоловіка лишити ся, а решта вирядили ся у пливь, один тільки з поранених відпрохав ся зостатись.

— Мене, братці, не беріте з собою, — прохав він товаришів: — мені перебито обидві ноги, я і в дорозі, і в дома буду тільки на перешкодї... покиньте мене краще тут, та покладіть навкруги набитих рушниць штук пять, а то й десять;

дак поки наші Левенці будуть стояти, то й я може кількоро гриваків укладу і не з порожними руками на той світ прилізу...

Так і зробили, посадовили його з рушницями на кушні в кутку, а самі кинулись в плинь другого берега досягати.

Не забарила ся наскочити й розсатаніла драгонія і кинулась на цих дванадцятро шаленців; призначені смерти грюкнули враз із рушниць і підставили довгі списи; кількоро коний упало й загородило тісний прохід, а другі кинулись в плинь... але й тут перших зустрічав спис або куля...

Недовго проте здолало дванадцять чоловіка такої силі противитись: ближчі напасники падали, але другі злазили з коний, бігцем добігали до обложених і навіжно кидались у рокопаш. Стали козаки колом, спинами до середини, персами до ворогів і давай працювати списками. Не одного розсатанілого драгуна з яскравою шаблею у руці піднято було до гори списом і скинуто, мов снопа, в воду, не одного ще й перед списів валив кулею до долу безногий... але все-ж таки багато списів уламалось від трупа, багато завзятців з сталевого кола поклонились рідній землі від куль, якими посипали їх з берега вороги.

— Постоїмо-ж до краю, братці, за віру і вмеремо, як лицарі, чесно! — покрикнув Вернидуб, ухопившись за міцний держак.

— Умеремо, батьку, як слід! — відгукнулись товариші дружно.

Блиснули у руках у козачих кривулї, засвіріготіли леза в повітрі блиском холодним, та на кожне-ж з них впало десять других; розліг ся в повітрі брязкіт від криці, хруст від келепів, хрип від проклонів і стогін...

Сивий запорожець Безухий уже чотирьох шляхтичів пишних шаблею вклав, а лівцею встиг і двом Німцям встромити кінджала, але догодила й йому криця шляхетська у лівий висок і спянів козак від того чоломкання, випустив з дужої руки омочене у крові лезо і безвладно рухнув на землю. Молодий, чорнобривий козак, що з ухмілкою постачав по обіруч смертельні дарунки з ухмілкою-ж поліг на Безухого; страшенно захріп і рябий запорожець, закотивши під високий лоб свої очі орлині; повалив ся за ним у слід і Лопата, не по-

стерігши ся з тилу кривулї, яка розпанахала йому спину аж до вірного серця...

Тільки двоє ще з Вернидубом стояло та третій Безногий все сидів ще між трупом і часами посилав у перса во-рожі незрадливу кулю...

— Гей! Продаймо себе що найдорожче! — крикнув Вернидуб, і, зібравши останні сили, ринув ся у окружню юрбу; за ним кинулись разом і два товариші.

Осатанївши від скаженого скруту, з нелюдською силою стали локшити ці леви все, що їх оточало: їх велитенські по́сіки розбивали на двоє голови, розкраяли молоді, вродливі обличчя, розвертали перса могутні; поранені, покривавлені перебіїці все ще рушали вперед під блискавками навислої над їх чолами криці... але ось у одного товариша якось лі-ниво підвелась шабля у гору та на півколі зупинилась на мить і спустилась безсило до долу, другий товариш присів чогось і собі, самий тільки Вернидуб все ще махав перебитим геть лезом, аж ось і йому на голову впав з хрустом тяжений обух, та похитнув ся дуб і поліг, зваливши розгоном свого мертвого тіла якогось шляхтича в смерть.

Озвірені, розсатанїлі від страшного опору Ляхи, з не-навістю кинулись над козачим трупом знущатись і наскочили якось ще на живого Безногого. Завзятий ватажка батави під-біг до його перший, бажаючи живим взять на дратівлю; але на пів-сконалий Безногий, що вже кривю зійшов, змертвілою рукою підняв ще раз підстоля і послав ватажку у самісеньке серце кулю прощальну... Зблід молодий пан і посунувсь на руки жовнірам, та покотив ся-ж до ніг його і Безногий, по-рубаний, посічений шаблями...

А пловці уже досягали до свого берега і радісно вита-лись з своїми братами, яким вони добре воза доклали; тільки но двоє з найтяжче пораненим серед ставу барились і безнадійно задубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що сніго-вою кашкою уже шерхла.

— Братці! Пустіть! — став нещасний проситись: — все одно, не дотягти вам мене...

— Як-же так кинути? — сперечив йому підручний пло-вець, якому вже забивало дух від утоми.

— Та, їй-же Богу, мені на дні буде й спокійно, — а ви й там станете у пригоді.

— Чи не правду пак каже Киши? — зауважив другий.
 — Правду, братці, сьвяту правду! — стогнав поранений: — все одно мені вже на сьвітї не жити.

— Ну, так бувай здоров, друже, та нас жди! — попрощалась товариші і кинули пораненого на волю; він зразу і пустив ся на дно, лишивши на плесї води кілька кіл, які розходились коливаючись і зникали на вдалї.

І знялась, полетїла козача душа за своїми подругами у слїд за хмари високї до невідомих і недосяжних просторів...

VIII.

Сивий, зовсїм лисий дїд стояв в бїйниці рогової башти і нильво стежив старечими очима за боротьбою; біля його стояла блїда, зі сцїпленими зубами, з божевільно уткнутими в пригород поглядом, Катря; вона не почувала, де вона стоїть і що робить ся навколо. Душа її, покинувши тїло, здавалось, тїнею лїтала над пригородом, шукаючи межі уломками свого дорогого хорунжого. Орися стояла сама, трохи віддалїк від сїєї групи, спершись головою на камїнь, з'осередчена в самїй собі, застигла в однім, охопившїм її істоту, почутті; вона зимно дивила ся в тусьменїючу далиню. Скоро грїм гармат, що нїс округї смерть і розрух, зненацька, несподївано замовк і завмер перекотливою луною, Орися очунялась і обернула здивованї очі на греблю; там, в чаду вона спостерїгла щось надзвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що се штуки молодцїв-запорожцїв. Слїдуючі прояви лицарського герцю і скаженої, смертельної боротьби визвали на її блїді щокї фарбу задоволеної гордощі і захвату. Вона підїйшла до дїда і велебно промовила:

— Дїду! Ви, що вже нажились на своїм віку і своїми дїлами придбали собі славу, можете вмєрти тепєр радїсно, з великою утїхою. З такими дивовижними душами, як он ті, бути в однім місці — надмірне щастє!

— Велике щастє, дитино моя, — відповїв зворушений дїд, — велике! Не вмєре наша широка Україна, коли вона родить таких сивів і таких дочок, як ти!

— Я ще не весїла, дїду, нї натїшитись життєм, нї зробити нічого на користь моїй бідній Україні...

— Ще зробиш, — сказав пророчо дїд.

— Ні, ні! Час мій урвано і вже надходить його близький кінець, — одного тільки-б прохала я в Бога — з'уміти вмерти так, як уміють вмирати наші, не знаючі жаху, орли.

Саме тоді, як впав Вернидуб, з містечка розітнувся глухий, довгий вибух; в повітрі почулося якесь чудне гудіння, змішане з свистом і по воді, коло польських драгунів, в багатьох місцях підскочили бризки і б'ульбухи; четверо коней впало, останні жадливо метнулися в бік. Сполохались вцілівші драгуни і прожогом помчалися до млина, втікаючи від картечі.

— А чи не можна, діду, от з сієї плющії послати їм гостинця на здогін? — спитала діда Орися.

— Ні, не повернеться, — сказав дід, — вона наведена лише он на той шлях.

Всі глянули праворуч на шлях, щоби йшов понад самою безкэдою — побачили наближаючогося вершника на баскому коні і в блискучому панцирі; за ним їхали два шляхтичі, улани і кілька Татар. Уважаючи на гармідер бойовий, щоби стояв над берегом озера, перед очима з сього боку замку, на мурах вартових, вершники підїхали занадто близько і почали розглядати мури і окопища.

— От сіх добре можна шелеснути, — сказав дід і Орися запалила з його люльки гнота.

— Стривай! — скрикнула Катря, пильно придивляючись до стрункої постаї вродливого лицаря. — Не піднось гнота! Знаєш, хто се?...

— Неприятель, ворог нашого народу, — байдужо відповіла Орися.

— Знаєш, хто? — хвилювалась все більше подруга, — се Антось, се Корецький твій... Скарай мене Пречиста Дїва, коли брешу!

Мов ток електричний пробіг по нервах Орисї; вона опустила запалений гніт на плахту і, захистивши лівою рукою очі, виїлася в сього лицаря поглядом... Так, сумніву нема, се він, її брат, її друг, її... коханець! Се його чудові, глибоко заглядаючі в душу очі; се його русяві кучері вибилися зпід шелома; се його ухмілка осяває теплом благородні риси молодого обличчя...

Чимсь гарячим сповнилося її затрепотівше серце і огнем розлилося у грудях, примусивши замаритися червоною зорею

її бліді ліця, блиснути чорним алмазом очі; груди сколихнула хвиля забутого щастя...

Весна, спляючі пахощі квіток, лагідне сяяння місяця, тихі розмови, радісні мовчання під дзвінке тьохкання соловейка і сі, дивлячі ся закохано-велебно, очі, — все се промайнуло в одну мить в її запаленому мозку.

— Орісю, він, либонь, пізнав тебе! Дивись, — хвилювалась Катря, — який він славний, коханий твій...

Будім ніж перевернув ся в серці Орісі, фарба збігла з її обличчя і брови суворо нахмурились.

— Коханець! — відгукнулась вона глухим голосом. — Зрадник! Невіра!

Вона на хвилю спинилась, почувавши нелюдську муку і, перемигши біль, приставила до полочки гнота.

Грімнув вибух, двоє вершників впало. Дід обняв оскаженілу Орісю і надтріснутим від здавлених сліз голосом сказав:

— Висше від сієї любови до своєї вітчизни, дитино моя, нема на світі!

Прискакав до греблі воєвода Чарнецький, в лютоści, не знаючи на кому зігнати свій гнів страшенний, звелів він негайно запалити млин і дозволив летючим загонам вкупі з Татарами спліндрувати і зрабувати всі окружні селитьби, не милуючи нікого, навіть кішки.

— Ясний гетьмане, — обернув ся він до підїхавшого Ляндскоронського, — моє передчуття справдилось, жменя проклятого бидла загодїяла нові рани нашим славним бойовим силам!

— Так, я бачу, — сказав з сумною ухмілкою Ляндскоронський. — З Марсом жартувати не можна, як бажає того отаман коронний; до того-ж, опріч міцних природних позицій, Бушу ще боронить не жменя бидла, як єгомосьць мислить, а жменя лївів!

— О, се гієни — не льви! Вони заплаять менї сторицею за кожну краплину крови шляхотного, славного лицарства!

— Доки вони заплаять, — багатю ще пролеть ся сієї шляхотної крови! — відповів замислено польний отаман і після невеличкого перестанку додав: — Чи не можна-б для виконання сієї навїженої і безцільної вигадки вжити хоч Татар?

— На штурму вони не підуть, та й місцевість не дозволить менї розгорнути свої сили! — відповів Чарнець-

кий. — Поміж ними і так вже чути нарікання і я дозволив кільком загонам понишпорити в околицях.

— Руїна, одна руїна і нові болячки „ойчизні“, і нові краплі отрути в серця розлютованих дітей великої і славної колись Польщі! — зітхнув важко Ляндскоронський.

— Не дитий, я гадюк, ясний гетьмане, — відповів, скипівши Чарнецький і полум'я нелюдської ненависти сьвіргонуло в його очах. — Я проте-ж придумав для них частування, у слід за котрим підуть і Татари.

— Яке-ж? — зацікавився гетьман.

— Я от сю саму греблю звелю розкидати, одним вибухом вісадити у вірий, випущу всю воду з озера в провалле і тоді суходолом полізуть і Татари і до щенту знищать се гадюче кубло!...

— Люто придумано, пане воєводо! — завважав гетьман, — саме пекло навело тебе на сю думку...

— Воно-ж завтра і потішати меть ся на бенкеті кривавому, коли, після розруху з гармашні вашої вельможности сарана налетить ззаду! — і Чарнецький так злорадо, з таким запеклим сказом зареготав ся, що навіть здригнув ся від жаху Ляндскоронський і раптом повернув коня.

Коли вже стемніло зовсім і нових нападів навряд чи можна було сподіватись, Оріся пішла до своєї сьвітлиці в роговій башті і по дорозі зустріла бабусю.

— Вклоняв ся тобі, доню, батько твій, — сказала бабуся, поцілувавши свою Орісю в чоло, — і звелів переказати, що Господь Бог огріває їх своєю ласкою, що не беть ся страхом козаке серце і не слабшає силою дух, що й тобі він його посилає вкупі з батьківською молитвою.

— Спасибі тобі, неню, за переказане від його слово, — обняла бабусю Оріся, — воно ще надає мені сили, вітцєва і мятчина молитва зі дна моря вертає, з тяжкої неволі визволяє... Що-ж, як там? — додала Оріся, — чи багато постраждало за правду?

— Є вже таки чимало в Божому раю, — зітхнула глибоко бабуся, похитавши головою.

— Так, в Божому раю, — підміцніла Оріся, здійнявши до млистого, неосяжного небосхилу свої велєбні очі, — я сьому глибоко вірю, — і помовчавши трохи, спитала: — Ну, а як же

там окопища, ще не зовсім розваліяні? А з гармат чи виїїла-ж хоч одна?

— Окопища розваліяно, але їх у ночі полагождать; з гармат же тільки „товстопузиха“ ще держить ся та „баба“, останні-ж усі підбиті, — говорила спокійно бабуся, — а, то, й їх якось прилаштують... Еге, я й забула, про що мала казати, — заметушилась бабуся. — До тебе батько прислав двох ранених...

— Де-ж вони?

— Отам, коло твоєї сьвітлиці.

— До смерті ранені? Так треба-ж зараз їм допомогти або по батюшку послати, — стрівожилась Оріся.

— Ранено їх здорово — у одного голова шаблюкою розрублена, а в другого нога, — повідала бабуся, — але вони не гоїть ся прийшли, а допомогти нам обороняти ся.

— Все-ж таки треба-б перевязати і заживити їм рани, — клопотливо говорила Оріся, підходячи до сьвітлиці і зустрівши на порозі її двох козаків — одного, переправленого вплинь, з загону Вернидуба, а другого з загону хорунжого.

— Витаю вас з славою, лицарі, — сказала Оріся привітно, — і заздрю вашій славі!

— Не заздрий, панно, — відповів молодий ще козак з завязаною скривавленим рукавом головою, — слави тут про всіх не забракне, але от тільки треба приготуватись і вам к завтрішньому дню.

— Як? Хіба вже пригород не може тримати ся на далі? — спитала невпокійно Оріся.

— Поки зможе — втримаєть ся, — зауважив другий ранений, — але проте-ж супроти такої хмари далеко не посунеш; вони-ж антихристи, тепера розлютувались, так будуть дошкуляти страх як, — тож, стало быть, і треба приготуватись, щоб почастувати їх, як слід.

— Та хоч відпочиньте трохи та дайте — я з бабою перевяжу вам рану.

— Не варто, панно, — відповів молодий козак, — на одну ніч і праці шкода, все одно, завтра нові будуть.

— Правду кажеш, хоч і молодий, — зауважив з усміхом сивий січовик. — Так от що, дочко, рани нехай самі собі гоять ся, коли хотять, а ти нам покажи, де лежать колоди, їх треба розкласти, як слід, так от ми й поможемо, бо воно

хоч і ваш брат те-ж не дасть собі межі очі наплювати, але проте-ж сили у вас супроти нашої ніби то й менше... он воно що! Та й цѣбра задля смоли треба приготувати, дров наносити, коряків придбати, — от коло сїєї справи постараете ся й ви, молодиці! Ну, й весело промине останній день, далєбі, весело!...

— А ви, дядьку, й радї, — спитав, підморгнувши молодий, — що і в останню дорогу послав нам Бог молодиць?

— А вже-ж радий! Чого менї брехати? Присяй-бі, радий, — згодив ся щиро старий, — веселїйш, одне слово — веселїйш!

— Спасибї вам, дїду, і тобї, лицарю, що не гребуете нашою кумпанїєю, — сказала з ухмїлкою Орися, — ми вам вірними помічницями будем і в братерській дорозї не завадимо, бо там простору доволї.

— Певно! — підхопив дїд. — Ну, поведи-ж нас, розумнице, покажи все і попорядкуй, бо тебе батько тут головою настановив.

Орися вкупі з сїчовиком і молодим раненим пішла назад до мурів баштових і показала в трьох місяцях складенї колоди і бруси, а бабуся відчинила комору, де береглись цѣбри, коряки, шаблї, списї, булави і иньша холодна зброя. Щоб перенести все отсе, було виряджено ще двадцять молодиць під проводом бабусї і два десятилітнїх хлопцїв для переведення наказів. Впорядкувавши все і запевнившись, що робота під кермою сїчовика і козака закипіла, та що для її виконання сил вистачає, Орися загадала собі ще пійти до о. Василя поговорити з ним рішучо і вислухати його останньої поради; вона пішла праворуч по дорозї до церкви і спинилась недалечко від неї, коло глухого муру.

На дворї вже стояла ніч, тиха і морозяна. Небо було чисте і зорїло мільонами блискучих і тихих огників, тільки на заходї з краю обрїя темніло відірване пасмо хмари та на сходї в трьох місяцях блимала зоря, розливаючись крївавим відблеском у гору. Орися повними грудьми вдихнула в себе хвилю сьвіжого повітря і почувала, як в тілї її знов прокинулись життєві сили, рівнїйше забило ся серце, швидче потекла кров і сьвітлїйше стало в голові, але вкупі з прокинувшими ся силами прокинув ся в неї і сграшний душевний біль, — приплив пекучої і безпорадної нудьги, нестерпучих гризот, котрі

доти були приголомшені нервовим запаленням; серце трепотіло і стукало, як молоток, забиваючий цвяхи в трунову дошку. „Знай, — наче вибивало воно, — наді мною ти безвладна; ти змогла підвести руку на свого бога, могла залізом розбити сей коштовний келих, виточений для втіхи, для щастя, але відійняти в мене його образ ти не могла і не зможеш: він тут вічно царює і вмере хіба тільки з останнім ударом моїм!“

„Так, я люблю його, — промайнуло у неї в голові, — його, зрадника моєї вітчизни, сього Каїна, що підняв камінь на брата, — я все-ж таки люблю його! Мої лиця горять соромом за його, а я все таки люблю... Не вже-ж се почутте дужче від мене? Не вже-ж і після смерти... Та чи вбито-ж його? Хто впав?... Вбито, вбито!...“ Вона провела холодною рукою по гарячому чолю і відкинула назад свою косу.

„Ох, Антося мій, любий, коханий!] На що все так стало ся? На що твоя злочинна рука тепер безвладно лежить на холодній землі? На що твої чудові очі застигли мутними крижінками? І на що-ж поклала тебе на козачому степу сестра-ж твоя і подруга? Чому не лягли ми разом з тобою в домовину, переступаючи поріг сього життя з вірою одно в другого і з ухмілкою раювання?!... О, яка смертельна нудьга, який нестерпучий біль!...“

Орися схопилася руками за груди, буцім хотіла спинити в них трепотінне серця, задавити сю пекельну муку. Непрохана сльоза повиснула на довгих віях; блукаючий погляд упав вниз і утонув в чорніючій проваллі, а думка шопотіла щось непевне: „На що-ж зосталась я свротою? На що мені ся зайва година життя? Та в ній же, в сій недовзій годині стільки мук і нудьги, скільки і довге безрадісне життя не вмістило-б!“

Вона зробила крок, другий і на мить спинила ся на самому краю... Спинила ся і одеревеніла від жаху; але не від смерті її вжахнув, а свідомість своєї хвиливої легкодушности, свого себелюбного і злочинного перед другими заміру.

„Як? — мигнула у неї думка, — ще один крок і я зробила-б ся такою-ж, як і він, зрадницею вітчизни?! Мені поручена доля моїх братів, а я думаю, як би самій швидче спекати ся турботи, як би збути ся тільки свого, власного

горя, коли-ж воно нікчемне, мізерне перед великим горем моєї бідної країни... Ні! Геть від мене ся гидка легководушність!...“ — і вона твердою ногою зійшла з замкового муру, прямуючи до церкви.

Орися увійшла в півдичинені двері і стала біля лівого крилоса.

В церкві було тьмяно і сумно; одна лише лампадка миготіла перед образом Пречистої Матері, освітлюючи стиха її лагідний образ і, граючи блисками на срібній ризі. Отець Василь стояв навколішках, упавши ниць перед Владичицею неба, розважничею наших сліз і туги; він молив ся мовчки, але Орися знала за кого з душі його лила ся молитва і летіла поза межі всесвіту.

Орися затримала свої очі на Божественному Дитятку, що принесло на землю мир і дало людям ласку.

Отець Василь підвів ся, приложив ся до образу і хотів був пійти перед вітар, але його спинила Орися.

— Я до вас, панотченьку, — сказала вона рівним, спокійним голосом; — мій батько прислав з пригороду двох козаків для останньої оборони з нами замку; — очевидячки кінець наш прийшов!

— Все зважено на відвічних терезах, — відповів стиха о. Василь, — без волі Творця ні єдиний волос не впаде з голови нашої.

— Панотче! Я без супереки скорю ся Його Сьвятій волі і донесу до кінця хрест мені вложений.

— Не треба проте-ж тратити надії, — казав далі батюшка, — закони Божі — недосліджені. Що для нашого грішного ока вбачаєть ся неможливим і необорним, те одним підмухом уст Божих знищуєть ся в порох: хто бо єсть більший від Господа і де джерело любови!

— Батюшко, отче сьвятій! — сказала тремтячим голосом Орися, — я вірю, глибоко вірю...

— І віра твоя спасе тебе! — сказав пророчо батюшка.

Орися поцілувала побожно батюшкову руку і спитала після невеличкого мовчання:

— Чи не дасте, панотченьку, яких наказів? Може треба що сховати від вовчих зубів або переказати кому з наших яку тайну, — бо часу-ж лишило ся одна тільки ніч.

— Ні, дочко моя, від сих гієн не сховаєш ся, — відповів з журливою усмішкою батюшка, — вони все сплять і зриють до щенту, з могил повитягають покійників... А от що, хіба тобі повідаю: під сією церквою викопано глибокий льох і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти. Вхід в сей льох — за лівим притвором; там є камінь, а під ним драбина, далі залізні двері, а за ними головна комора, з неї є і потайний вихід до одної печери, зовсім закритої терном, що понад ставом росте; от і ключі візьми, — скінчив батюшка, віддаючи два ключі Орисі.

— Що-ж там, в тім льоху? — спитала вона з цікавостю.

— Великі порохові складниці, припаси Богунові...

— О? Так я тули підду... — скрикнула, здригнувши Орися.

— Піди, піди! Заховай ся, голубице моя, від яструбів, — сказав ласкаво батюшка, — може і виратуєш собі життє. Ти маєш право берегти себе, бо ще-ж і не жила на світі...

— Ні, панотче! — сплахнула Орися, — хай впадуть проклони і вічний сором на тую голову, хто подумає ратувати собі життє, коли всі призначені на смерть і муки! Треба всім стояти за нашу святиню до останнього і опісля разом чесно усім полягти в братерській могилі! Ні, отче святий! — додала вона, — не про своє життє турбуюсь я — воно для мене бурян і терній... Накрийте мене епітрахілем, хай він укріє від бур мою душу і підкріпить мої сили!

І отець Василь накрив епітрахілем схилену голову і, знявши до неба очі, жалісно сказав:

— Укрініть її, сили небесні і окрилїть душу її, херувими!

IX.

В пригороді за північ кипіла хаплива робота; підсипали вали, плели нові тури, лагодили вози, клали прямо долі безнадійно підбиті гармати, а до других станки згід возів підставляли. Перевязали собі з вечора рани, випили, за дозволом отамана, горілки з порохом і лягли відпочити, маючи право на пільгу; на щастє — їх було не багато: поки спинив Вернидуб кановаду покотом лягло шість козаків та ще ломаччєм з возів та турів пять було ранено. Для вбитих ви-

рили вже другу могилу і о. Василь пізно в ночі сходив у пригород в другий раз, аби над першими братерськими могилами відсьпівати відправу. При тусьменнім сьвіті трьох ліхтарів, під широко розгорнутою в горі над головами модельників ризою, осяянною зорями, тихо і журно велась відправа. Схиливши понуро підголені та чубаті голови, стояли довговусі козаки і побожно клали хрести на свої груди могучі. Тихо прорікав панотець, що душі тих, щб житте своє положили в боротьбі за віру „въ селеніяхъ горныхъ упокоюють ся“; тихо дріжачим голосом сьпівав дяк „житейское море воздвизаемое“; тихо шопотіли козаки „вічня память“...

У грудях їх, мов криця загартованих, мимоволі вставало передчуттє, що завтра і вони також поляжуть на сїчовій ниві і нікому буде їх поховати і хоч як вони байдужо не дивились на житте, але проте-ж обличчє смерти викликало в їх неприязне вражіннє, навівало якусь тяжку задуму і смуток. Коли все в природі затихло і потомлені нічною, хапливою працею усі зборонці, крім вартових, положились, щб хоча трохи відпочити перед останнім рахунком з бурхливим життєм, тоді й старий сотник, пан Завітний примостив ся був на своєму волі, вкривши ся від морозу кожухом, але сон не злітав йому на очі і лиш думи чорною хмарою обсїдали йому голову, не даючи ані на хвилину спокою.

Орися, його єдина дочка, єдина утіха і радість, невідступно стояла йому перед очима і дивила ся таким мягким, замисленим, таким глибоко-люблячим поглядом в душу, що серце старого сотника стискало ся незнайомою нудьгою і щеміло незвйклим жалем.

Він заспокоював себе тільки тим, що не на довго-ж, мовляв, вони розстають ся, — за кілька хвили и побачуть ся, але — поруч з сїєю глибокою вірою виринало десь з тіни не то непрохана непевність чоґось не то бентежний страх невідомости...

— Ат, що буде, те буде, — сказав сотник, — а буде те, що Бог дасть! — і заспоковений трохи сим афоризмом, він набив люльку і почав смоктати міцний, задурливий тютюн; але й жорстока мархотка не втишила йому нервів; турбота за Орисею все-ж таки точила йому серце.

„Не віддасть ся вона в руки живою, о, не віддасть ся! — запевняв він себе, — не таківська вона, батькова

дочка! От тільки, що молода, не встигла ще призвичаїтись до смерти... Боронь Боже, як що вона прогаїть хвилину і її, голубоньку, схоплять сі бузувіри, сі пси-кровожери... Ховай Боже! Адже-ж не пошанують вони ані молодости її, ані вроди: назнущають ся над її тілом чистим, насміють ся над її душею непорочною, натішуть ся її муками... О, захисти-ж її, Царице небесна, від сієї ганьби, від сього катування!“

Збентежений сотник навіть випустив люльку з рук і підвів ся на возі.

„Краще пійти зараз і самому її вбити, одним махом визволити від мук, що мають їй статись... Так, так, се ліпше, та й мені лекше буде на той сьвіт прямувати, принаймні в останню хвилину життя не здрігнеть ся серце від жаху за долю дорогої дитини! Ще встигну...“

Сотник рішучо встав, але новий прилив думок знов зупинив його:

„Ні, — міркував він, — у неї самої не здрігнеть ся рука відібрати собі життя, коли той час прийде; я в сьому певний; так навщо-ж завчасу вкорочати їй се життя? Може воно ще їй потрібне, може ще і в пригоді стане своїй Україні?... Адже ж там, в оселях Творця, в книзі сьвітovій записана доля кожної людини і ніхто, ніхто не посьміє викреслити в ній ані жадного слова...“

Сотник спер ся на воза і обвів очима по темрявій далині, — там теж ледви примітно мигтіли огники, — знати, й ворог не спав, дбаючи про свої нові смертодайні сили; в морознім, тихім повітрі далеко чути було дзюрчання збуваючої води; се дзюрчання звернуло на себе сотникову увагу:

„От, Іроди! яку сатанинську штуку придумали! Певно, спускають воду з ставу, щоб і звідти ударити!... Проте-ж хіба не все одно, яку-б штуку не вигадали оті бузувіри, — міркував собі сотник, — все одно нам не встояти проти їх неомірної сили і треба всім полягти, до єдиного; Богунови-ж не випадває йти нас визволяти, бо мусить зачекати на головні сили, щоб з ними сполучитись. Добру послугу зробили ми для них, що дурних Лянків на три дні затримали. Закортіло їм Бушу взяти — ну й здорово-ж заплатять вони за своє „бушування!“

Сотник відкинув свою чуприну назад і замислився; якийсь сум охопив його душу, викликавши тим часом в голові елегійні думи.

„І коли минеться ця братерська різня, грабіжка та розбій на Україні?! От хоч би одним оком зазирнути в золоту книгу і прочитати там долю нашого рідного краю, нашої любіньки-України! Гей, ти, рідна, дорога країно! Широко, ти, несеяжно розкинулася, мальовничо обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперізувала річками блакитними, прикрасила селами біленькими... всім наділив тебе Бог, красуне наша, тільки от чомусь щастя-долі не дає поки, чи за гріхи твої, чи за достоти!! Жити-б нам на тобі приязно, багатіти та радіти, так ні-ж, — кожне задрить на твої розкоші і з мечем і огнем геть жене твої діти, віднімаючи у них все — і добро, і родину, і життя і навіть кохання до тебе, нашої неньки! Скільки, ти, того горя зазнала — не злічити, не змірити! Палили, рабували тебе усякі варвари, топтали різні пройдисьвіти, шматували свої хатні „удільні“ чвари, пліндрувала тебе, зі сходу насунувши, татарва, а тепер обливають криву стени і лани твої свої-ж брати в спілці з невірою... А все-ж таки не доконають діти твоїх кривих — стоять вони непохибно і стоять муть до загибуну за свою змучену неньку — і доки світ сонця ні за які скарби, ні за що в світі не продадуть своєї любови до тебе, наша любя вітчино!...“

На сході вже починав ясніти край неба, коли сотник, обійшовши пригород, закріпив на самому ближньому майданчику, сякнів за триста не більше, якийсь вал, на середині котрого видно було ясніші крапки;*) не встиг сотник гарненько розглядіти її будови, як всі її крапки разом сяйнули блискавками і за хвилю розгляглися страшним грюкотом, щό приніс у табор спустошення.

— Гей, лицарі, хлопці! Вставайте! Лях вже до заурені дзвонить! — і його грімкий голос вкупі з прилетівшою грюкотнею підняв на ноги заспаних козаків; вони флегматично підводились, потягались, ліниво протирали очі і лягались:

*) крапка = точка, пункт.

— От нехристи, їй-бо нехристи! Доброму козакови і виспати ся не дадуть!...

— А ти не чухай ся, — сказав Шрам, — бо тепер швидко розчешуть, — ач які гребенці понаставляли!

— Хай чешуть, — відповів Кудлач, — аби не самому морочить ся...

Зійшло ясне сонце, офарбило в рожевий кольор клубки білого диму, що стелив ся з площі вниз понад яром, освітило став і замість блискучого дзеркала перед здивованими очима відкрила ся лише сама чорна влогівина з твані і багною, що виліскувала денедє калюжами.

— Та! Та й не Іроди! Ач, яку штукенцію підвели, — увесь став поцсували! — замітив безрукій запорожець.

— Тепер вже сподівайтесь татарської собачні, — зауважив Шрам, — се вони для сієї погані і шлях спорудили.

— А що мені той Татарин? Ото дивовижа! — образив ся навіть запорожець, — я йому собачому синові таку дулю скручу й самою правою, що зачхає, та коли до печінок дійме, то й лівою половиною в зуби ткну, ей бо ткну — та ще й як!...

— Он, вони вже, мов кошанія повилазили!...

— Пильнуї праворуч! — крикнув сотник.

Але Татари, кинувшись у став, пройшли не більше, як пятьдесят кроків і муїли повернути назад: очевидячки, коні їх грузли в болотняній твані до самого дна.

— Го-го-го! — весело реготались козаки, що дивили ся на сю метушню, — по пузо, по саме пузо! От спасибі тобі, — дядько-став не пускає по своїй сїїні погані тоньтат ся!...

— Тепера не пустив, — замітив Шрам, — а от як морозцем візьметь ся болото, то й полізуть.

А серед козачої гарманії було саме некло: ворожі ядра на такій близькій простороні лягали влучно і смертодайно, земля на валах розкидалась, злітала в гору і засинала рови; на тріски розбивались тури, з дзвьяком розпадались вози; „товстопузиха“ ветигла тільки двічі плюнути і шереннулась, підбита, в землю; „бабі“ влучило ядро в саму пащу, вона піднялась і зараз же простяглась навзник, „плющихи“ те-ж були підбиті і вся козача гарманія замовкла на віки.

— Тепер, панове товариші й хлопці, стережіть ся галушок! — командував сотник. — Ставай лавами під вали, вартові, шильнуї!

Не збігло й хвилини, як град картечи обсилав увесь пригород; більшість її врзалась в окопища, деякі-ж картечини з вереском і дзиком пролетіли через голови в придолинок до Дніпра, а деякі врзались в тіло козаке і повалили на доно землі-матері непохитних оборонців правди. Грімнув ще й другий смертельний вибух і зза густої хмари диму посунула струнька батава майже бігцем к пригороду. Перший сностеріг ворога Шрам і гучно крикнув сотникови з товаришами:

— Гей, пане сотнику, німота насуваєть ся! За рушницї, хлопці!

— Всї на вали! — підхопив сотник.

І висинало козацтво з запорожцями на вали і, наче мак той, вкрило їх своєю різнофарбною одежею.

Затрищали рушницї й гаківницї на підбігаючого ворога і повалили перші ряди, але другі ряди перескакували через трупи і несли ся вперед, підбадьорені тим, що замовкла в пригороді гармашня; ще раз ударив стріл, змішав ряди, про те-ж це спинив нападаючих: вони вже підбігали до ровів і по розвалених та підбитих ядрами і картечами укусах лехко здирали ся на гору.

— Гей, пане хорунжий! А-ну візьми з собою завзятих з пів сотки та спробуй їм в потилицю зайти, з болота; може, таки став нам ще раз в пригодї стане!

Вибрав хорунжий з своєї сотні пятьдесят завзятих і поспішив ся праворуч біля містечка вийти на став; край берега оголене дно на стільки вже було скуто морозом, що могло сміливо здержати козаків.

А Німці, неначе кішки, драли ся на вали; козаки приймали їх списами, шаблями, пацугами і знятими з гармат та возів колесами; а Шрам, вхопивши голоблице, мотлопив ним ворога, широко розмахуючи та приказуючи:

— А-ну!... Ра-азом! От так їх! Валяй!...

І валили ся Німці, як снопи; падаючі перекидали лізучих і сповнялись рови трупами; повітре трясло ся від брязкоту, хрїпоту, стогону, лémentу, від зьвірячих вигуків і проклонів. Куни трунів сповняли рови і тим улєкшали на-

падаючим приступ. Частина піхоти, ставши над берегом ставу, почала стріляти з рушниць і кулі, пробиваючи козацькі ряди, скидали чубатих з валів вниз, до німоти, між тим нові німецькі сили, бачучи, як зменшується число оборонців, ще з більшим озвіренням лізли на вали, захоплюючи найприроднійші місця. Вже Мастігуба, пробитий двома кулями, крикнув своїм: „Прощавайте, хлопці!“ і вправ навзнік, відкинувши далеко свій закурений порохом чуб; вже Рубай-Голова, піднятий на чотири списи, виштовпав ятаган і тільки весів показати ворогам дулю; вже Горілкодуй з розрубленим по саме перенелю плечем повалив ся і коли його хотіли підняти, просив тільки, скрегочучи зубами: „Покиньте мене, братці... Швидко дійду, а от поверніть мене тільки спиною до собак, щоб очі мої перед смертю не бачили сїєї погані“; вже почала під'упадати козака сила... Коли зненацька праворуч розляг ся стріл, за ним у слід страшений вигук і хорунжий, мов яструб, ударив з своїми завзятцями з боку; батаві, що стояли для підмоги осторонь, згубивши відразу чоловіка 30, шелеснулись на сїх же і зібгали їх; ті, що злізли на вали, остовпіли в нерозумінню, а хорунжий, як бурун, прорублюючи на право і на ліво цілі улиці, відсував ворожі ряди від валів до провалля.

— Спасибі, хорунжий! Добре! — кричав несамовито Шрам. — Так їх каторжних! Бий, криши дияволів на шматки!

— А-ну-мо! За мною, діти! Бий їх на всю руку! — гукнув сотник і з перначем кинув ся вниз на відступаючого ворога.

— Гей, погуляймо, хлопці! — скрикнув Шрам і все, що зостало ся живого, роз'ятрене сказом очайдушної оборони, кинулось потужною хвилею на збившого ся в куну ворога.

Здрігнулись Німці і подали ся назад, не маючи сили витримати з двох боків такого шаленого натиску, натовпом посунулись вони просто до ярів та безкидів... Ще хвилинка і ряди їх, стиснуті озвірілими козаками, почали стрімголов падати з сторчавих скель у низ на острє каміннє і ребра граніту, а козаки до того оскаженили в своїй лютої, що й самі почали обривати ся з скель у слід за Німцями. Хорунжий схопив двох Німців за горла, зіпхнув їх зі скелі і сам полетів за ними навздогін.

— Куди ти, к бісу? — спинив був його запорожець, а потім почухав потилицю і додав: — Ат, шкода чоловіка, — добрий козарлюга був!

— Стривайте, дурноголові! — кричав сотник, піднявши скривавлену руку вгору. — Що то ви стрибаєте в прірву? Вже й жадного ворога не лишило ся!

Коли юрба трохи опам'яталась, спинилась і вже почала була виміщувати на ранених свою ще невтїхлу лютість, сотник підняв над головою пернач і грізно крикнув:

— Годі! Анї з місця! Слухати мого наказу!

Всі оточили сотника і, знявши шапки, тільки обтирали піт і кров з розчервонїлих обличчїв.

— Дяка Богови, ми з сими ворогами порахувались; але й нас, братці, значно зменшилось, люті-ж вороги оточають нас необорним колом; підбито наші захистницї-гармати, розвалено окопища, випущено в Дніпро наш став рїдний і от-от, не мине й години, як цілі хмари саранї сієї налетять на нас... Так от вам яка моя рада: хоча й все одно пропадати нам треба, але проте-ж хочеть ся подовше помахати руками і як найбільше вирядити в пекло сієї тварюки, так для сього треба нам сей пригород покинути, а перейти у містечко, за мури замкові: там і вали суть і чотири „баби“, — все таки трохи продержимось.

— Розумне твоє слово, пане сотнику! — з ухвалою відкликнули ся усі.

— Ну, тѣж не гайте часу, братці, бо Ляшки з Татарвою нам відпочити не дадуть. Та от ще що: мертвих, тих, щѣ зовсім сконали вже, ми з собою не візьмемо, бо нема часу з ними вовтузити ся, а ранених не можна кидати катам на знуцання...

— Не можна, не можна, пане отамане! — обїзвались Шрам і старий запорожець.

— А як і з собою брати їх теж неспроможно, бо й нам лишило ся пожити на сьвітї годин зо три, не більше, то моя рада така: покидати їх он з тої кручі в проваллє; поки долетять, то й кістки їм розсиплять ся, стало буть, і смерть буде приємнїша!

— Що й казати! — згодив ся сивий запорожець. — Що приємнїше, то приємнїше... Беркіцьнути ся разів зо два, три в повітрі, мов на рєлях, а потім і на перинї лягти.

— Вірно! — піддержав Шрам. — Але от тільки мені здасть ся, що треба-б про се ранених спитати ся.

— Ну й Шрам! — загомоніли навкруги. — Скаже слово, так мов тобі дратвою приточає!

І козаки кинулись лічити трупи та зносити ранених на край провалля.

А що, панове товариші й друзі, — звернув ся до тяжко ранених Шрам, — чи волите тут лишати ся межі німотою, бо нам брати вас з собою незручно, чи хочете, може, прогуляти ся в останній раз от з сієї скелі і спочити козацьким сном на долинні?

— Не кидайте, братці, нас тут на муки! — застогнали одні.

— Кидайте з скелі! — прохали другі.

— Від братньої руки і смерть красна! — рішили треті.

— Ну, так, славні лицарі і дорогі друзі, ми вволимо вашу останню волю, — сказав велебно сотник, — і перед вашою отвертою могилою заприсягнемо ся ще от в чім: коли надійде наш останній час і вцілівша жменя нас не спроможна буде боронити ся проти звіря, то ми також не дамо нікого живим ворогови в руки і вбємо один другого! Чи згода, панове?

— Згода, пане отамане! Присягаємось! — шпарко відгукнули ся всі.

— Ну, тож попрощаємось з ними, — сказав сотник і поцілував першого раненого в побілілі губи, витерши рукою очі і промовивши:

— Прощай, дорогий товаришу, не згадуй нас лихом!

А ранений теж шепотів:

— Пошли й вам, Господи, чесну смерть та швидче зобачити ся!...

Найблизні козаки цілували ще раз підхопленого на руки товариша, а за хвилину він вже з шумом летів у низ, наближаючись до смертного ліжка...

X.

Орися вийшла з церкви, прямуючи до околішньої, вартової башти; там вона поміж лежавшим боєвим принасом знайшла цілий жмуток гнота і поклала його у фартух; потім

з сією пошою вона зійшла з муру до покою хорунжого. На порозі сиділа, наче статуя, Катря, склавши на підобгатих колінах руки і схиливши безнадійно голову, обважнілу від надсильних страждань. Оріся окликнула свою подругу, але остання не поворухнулась навіть, — так далеко була вона в той час від сього місяця.

Катре! — доторкнулась Оріся її плеча, — ти заснула і завмерла зовсім?

— Чого треба? Хто прийшов? — спитала стурбовано Катря і скочила нервово на ноги.

— Тебе мені треба, — заспокоїла її Оріся, — ходімо, поробимо в двох, то, може й на душі полекшає.

— Куди піду? До нього?

— Я поведу, візьми мерщій дві ліхтарні з собою, — командувала Оріся.

Катря вийшла покійно в сіни і зараз вернулась з двома засвітленими ліхтарями.

— Ну, одну держи, а другу дай сюди за мною.

Проходячи повз складниці всякої зброї під одною повіткою, Оріся взяла два заступни і один дала Катрі.

— На, неси!

— Куди-ж ми йдемо? Яму конати? Для кого? — сполохалась Катря і вся затремтіла.

— От зараз побачиш!

Оріся підійшла до церковної огорожи, вийшла на цвинтар і почала в противолеглому кутку шукати щось межі кущами.

— Шукай ось тут камінь! — запросила вона і подругу.

Незабаром остання під корою наваленого, пожовклого листа знайшла його.

Після двох, трьох потужних зусиль камінь здвигнув ся з місця і одним боком підняв ся; трохи завалившої ся землі упало десь глибоко у відтуленому під камінем колодязі і се в порожнеті відгукнуло ся довгою луною.

Обидві подруги, сторожко ступаючи на щаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустили ся на саме дно ями.

В круглих, видовбаних у глині боках, в однім місці чорніли, вроблені в камяну оправу, низенькі, залізні двері.

Орися піднесла до них ліхтарню і почала вставляти ключ, а Катря тремтіла вся від вохкого холоду і цікавості.

Дзенькнув замок і після дужого натиску Орисі і Катрі важкі двері трохи відчинилися; у відкриту чорну нащу вдарила зверху течія холодного повітря і мало не загасила ліхтарні. Пройшовши або ліпше сказати пролізши через вузький і низький прохід, наші подружки спустилися в осередковий льох, що містився під самою церквою; він представляв з себе помешкання середньої величини. Бани його піддержувала в двох місцях товстими палями, що піднімали протягнуті в горі дубові бантини. Праворуч, в стіні, чоріли ще менші залізні двері. Орися отворили їх і освітила ліхтарнею вихід; за дверима йшли вирублені в каменю східці і завертали в вузьким печерівим хідником на ліво, вниз. По кутках головного льоху йшли низькі норі, невірно вигинаючись і кінчаючись трохи меншими льохами, очевидно, розміщеними під роговими вартовими баштами. В кожному льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно було і повернути вихід, а в головнім, окрім цілої гори бочок, стояв по середині ще величезний шафлик, сповнений до верху мушкетним порохом і вкритий рядном. В льоху нахло важким духом салітри і сірки; завдяки тільки вогкості порохнява не літала в повітрі а лежала тихо на сирій долівці, бо інакше сміливість двох відвідачок з ліхтарнями не минула ся-б безкарно.

— Ну, постав, Катре, ліхтарні он туди далі до стінки і бери заступна, — казала Орися, — роботи багато, а часу мало.

— Що-ж треба робити? — спитала в неї зрозумівши приказу Катря, з заступом в руках.

— От, від цього шафлика треба до кожного, крайнього льоху копати по рівчаку.

— Я думала скарби будемо копати, — закопилила губу Катря і в її голосі почуло ся журне невдоволення.

— От скінчимо мерщій сю роботу, тоді й за скарби візьмемось, — заспокоїла її з усміхом Орися.

І подружки з подвійною пильністю взялись до роботи.

Докопавши рівчак до бочок в першій роговій льоху, Орися збила заступом обручі з двох, трьох бочок і виспала

пригоршнями з них порох, заложивши в середину ґніт; потім протягла сей ґніт по рівчаку до самого шафлика.

А Катря сиділа, відпочиваючи, в осередковім льоху і нетерпляче ждала Орисю.

Те-ж саме зробила Орися і в другім роговім льоху, як і в першім і, не спочиваючи, стала копати третій рівчак. Від надмірної напруги сил некучі сердешні болі її непомітно німили і мозок визволяв ся від бурі хвилюючих дум; одна лишень думка панувала над ним повновладно, — се великі довести задумане діло до краю і ошарашити радіючого ворога; якесь нове, шпарке почуттє охопило всю її істоту: се було солодке почуттє близької німети...

Катря не довела таки роботи до краю і, присівши відпочити, похилилась на складені в головнім льоху дубя і кріпко заснула.

Орися сама скінчила останній рівчак, розбила в крайнім льоху дві бочки з порохом і провела ґніт до шафлика, але їй тепер спало на думку: що коли порох спалахне в осередковім льоху і вибухом завалить отвір раніше, ніж огонь встигне по ґнотах добігти до крайніх льохів і вони тоді лишать ся ненарушені? Ні, треба зробити так, щоб не було й найменшого сумніву, що увесь замок злетить у гору в одну мить. Не вважаючи на те, що від тяжкої роботи руки й ноги в Орисі були, мов оловом налиті і ледві-ледві пересували ся, вона збрала останні сили і почала черпаком носити порох і засипати ним рівчаки від крайніх льохів до самого шафлика; потім, не задовольнившись і сим, вона ще попробувала сокирою, що валялась тут-ж, в нижших кленках шафлика чотири дірки над кожним з рівчаків і коли з сих дірок в рівчаки посилав ся порох, тоді лише вона заспокоїлась, а проте-ж таки ще раз пішла подивити ся з ліхтарнею в руках, чи нема де промежка в зроблених нею порохових стежках і для більшої певности покривала їх дубками. Скінчивши всю сю роботу, Орися так була захоплена своїми думами, що їй не помітила, як сьвічки в ліхтарнях догоріли і згасли. Темрява ночі, що так несподівано укрила все навкруги, злякала Орисю. Вона не знаючи куди ступити, навмання обвела руками круг себе, намацала холодну й мокру стіну і... присіла. Спершу вона хотіла була йти кудись вздовж стіни, шукати виходу, але зараз же її так потягло спертись спиною

на стіну і відпочити; вона не могла встояти проти свого бажання, мимохіть простягла вільнійше свої натружені руки і ноги і замислилась... За кілька хвилин Орися вже міцно спала.

Час іде. Там в горі давно вже настав день і приїє з собою нове пекло і розрух, нові смерті і звірства, а тут глибоко під землею панує ніч і мертвий спокій; тільки далеко, в темряві ледві примітно світить ся біла пляма...

І снить ся Орисі, що вона стоїть у березі Дністра, але що вона — не вона, а калина, вся на прочуд вбрана і квіточками і пишними червоними китягами; на тім боці проти неї росте явір та такий струнький та гарний, що так їй і хочеть ся прилинути до нього, пригорнути ся своїм листем і лагідним шепотінням своїм злити ся з могучим шелестом явора. Але бистра вода буркоче і крутить ся і розділяє їх широкими, каламутними хвилями; — даремно хилить ся калина, даремно протягує вона до явора свої китяги — їм не дістати його розмаїтого віття... Але що се? Ясне, пекуче сонце вкрила чорна, густа хмара; зі сходу невтримано несеть ся бурхливий, рвачкий вітер, вивертає в своїм хижім лету і каміння і ліси, з свистом і грюкотом налітає на калину, вириває її з корінем і несе понад сердитим, клекочучим Дністром... Але й явір крутить ся в повітрі... От він злетів у гору, метнув ся в бік і цулко обхопив своїм віттем калину, — вони сплели ся, сплели ся на віки, нерозлучно... Вкупі несуть ся вони понад Дністром, хвилі його ростуть, здіймають ся високо, червоніють від крові, обертають ся в страшне палаюче полум'я і ловлять в свої обійми улїтаючих калину і явора...

Орися схопила ся, мов несамовита і довго від жаху не могла зрозуміти, де вона і що з нею робить ся. Вона тільки почувала, що підуналі сили її знов почали зростати і що треба їй насамперед поспішити ся, бо час, либонь, минув; зрештою згадала вона все і стурбувалась.

— Катре! Катре! Де ти? — кричала вона у темі, повертаючи голову і туди, і сюди.

Але Катря спала собі безпечним сном і довго прийшлось Орисі кричати без відмови, доки, помацки посуваючись край стіни, вона випадком не знайшла її на лубках.

— Вставай, Катре! Ми з тобою розіспались, — смікала Орися її за плече, — вже ніч минула, а, може, й друга почалась. Нам треба мерщій вийти на сьвіт і довідатись, що там з нашими стало ся.

— А! Ходім! скочила Катря і впаала, спіткнувши ся на лубкі.

— Стóрожко-бо! — скрикнула Орися, — ти зі сну собі ще й голову розсадиш; ходи за мною! і вона помацки, майже поповзла, прямуючи до блідої, кулястої плями сьвіта.

Як тільки Орися з Катрею вилізли з льоху на сьвіт Божий і підбігли до замкового муру, саме в той час хорунжий довершав свою славну засіду. Катря очі нашла на стягу, щó мальовничо маяв в повітрі і побідно гнав переляканого ворога.

— Се він! Се моя дружина! — велебно шопотіла вона.

— Так! Се наші знов женуть ворога і нема смерти їх слави! — обіяла її Орися.

Але сієї-ж миті дорогий стяг урвав ся з кручі і щез в проваллі.

— Ай! — скрикнула несамовито Катря, — він пропав! — і вона кинулась на край муру, витягнувши вперед руки.

Але Орися спинила її.

— На що-ж мені тепер жити? — спитала ледві чути Катря, стараючись випручити ся з Орисиних обіймів і диким, блукаючим поглядом дивлячись перед себе.

— Для того, щóб пімстити ся! — відповіла їй Орися, міцно стискаючи її похолівшу руку, — пімститись над катами нашої країни і над убійцями наших батьків і чоловіків!

В своїй сьвітлиці, в роговій башті, з котрої мусіли пантрувати за вузким шляхом межі безкидою і ставом і куди вже раз був направлений вибух, сиділи Орися і Катря.

Остання з божевільним, палким поглядом в очах була нерухома і навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз-по-раз вона проймала ся внутрішнім огнем і, насуплюючись, шопотіла тільки одне слово: „пімститись!“

Коли-ж Орися, ставши перед образом, освітленим лямпадою, з якимсь фанатичним запалом промовила: „Заприсягнемо ся-ж перед Царицею Небесною, що й на одну хвилину не пожалуємо ані свого життя, ані життя близьких і дорогих нам людей, але продамо його за тисячі смертей ворогів

Божественного Слова, Її розінятого сина!“ — то і Катря піднесла свої руки до образу і вимовила твердо і виразно: „Заприсягаю ся пімстити!“

Тоді саме увійшла до сьвітлиці бабуся і сновістила, що до башти під'їхав якийсь шляхтич, а з ним ще два вершники з білими хустками на списах, і засурміли. Оріся хапливо вийшла з сьвітлиці, доручивши про всяк злучай бабусі доглядати за Катрею.

Піднявши ся на горішню площу башти, вона при яснім соняшнім сьвітлі зараз впізнала в тім шляхтичі свого друга і коханця Корецького, про котрого думала, що він вбитий її-ж рукою, — пізнала і остовпіла. І почуттє радости, що він живий, і приплив колишнього щастя і острій біль, заподіяний його зрадою, все це вдарило їй в голову, схвилювало кров, зворушило трясцевим стукотом серце. Зворушення її було таке велике, що вона, втерявши сили, трохи була не урвалася з муру, коли-б завчасу не вхопилає руками за високий рубець башти; але за хвилюку вона вже передужала себе, — повними грудьми вдихнула сьвіжого, морозяного повітря і позвала на підмогу собі охолонувшій розум.

— Стрїляй з плющїхи! — скомандувала вона двом козакам, шó стояли коло гармати, — ніяких перемов!

Грімнув вибух, але вершники були занадто близько і увесь набій пролетїв понад їх голови, не зачепивши нікого; тільки двоє коний під Татарами шелеснулиє в бік, злякавшись вереску, а óгир шляхтича, мов від корчїв, тільки переставав ноги і повїв ушима, да й сам шляхтич, склавши навхрест руки, непорушно сидїв на конї, не зводячи очий з високої башти, буцїм чекав своїми грудьми на більш влучний стрїл. Молодцї хапливо заправили новий набій і навели плющїху на непорушну мету. Але Оріся спинила їх порухом руки і знесилена опустилась на камїнь, відкинувши голову назад, на холодну стїну.

Минуло чверть години. Не вважаючи на піднятї в гору два списи з білими хустками, такої-ж самої ознаки згоди на баштї не виставляли: залїзна брама лишалась зачиненою і висючїй міст висїв на гаках.

Тоді вершники зїхалиє, поговорили про віщось і один з них, виїнявши лука, натягнув і спустив тетиву: стрїла злетїла в гору, спинилась там на мить і потїм зробивши півкола,

з силою вдарилась край п'яти башти і задріжала, вгрузши глибоко в землю. Козаки кинулись до стріли і знайшли привязаний до неї папірець. Оріся звеліла принести його їй і з пожадливістю почала читати. Вершники тим часом від'їхали поза межу стрілу і спинилися, очевидячки, чекаючи на відповідь. Лист був написаний до оборонців замку, головне-ж до Орісі, а писав його до неї її коханець Корецький, на котрого вона вже двічі підіймала смертодайну руку; писав він ось що:

„Польний гетьман, яснійший пан Ляндскоронський, дивуючись мужности і очайдуній обороні жмені ваших борців і бажаючи дарувати життя останнім завзятцям і їх родинам, радить вам віддати замок на капітуляцію, лишити в ньому всю зброю, а невзброєним вільно вийти з сестрами, жінками і дітьми, куди завгодно, на що для забезпечки вашого життя і волі видадуть вам прохідні Річи Посполитої листи. Коли-ж ви зречетесь сієї ласки і уперто змагати метеся в своїм божевіллі, то він не пожалує тоді ні вашого, ані дітей ваших життя і від „Орлиного Гнізда“ не лишить і каменя на камені. Речинець для розсуду і виконання сього ласкавого призовлення скінчить ся у вечері. Осаул Антін Корецький“.

Далі, внизу, був ще припис, звернений особисто до Орісі:

„Сестро моя, життя моє і весь світе мій, Орісю! Чому доля не дала мені вмерти від руки твоєї? І що найлютіша смерть була-б мені в сто разів лекше і миліше, ніж та ненависть, яку ти до мене маєш... і маєш несправедливо. Ради моєї і твоєї матері, щоб передчасно загинула від руки катів, ради всього сьвятого в сьвітї дай мені можливість виправдити ся перед тобою: я не смерти бою ся, а лишень бою ся невиправданим полягти в домовину. Я стояти му нерухомо доти, доки ти не виставиш білої корогви на башті і не випустиш мене хоча на годину повідати тобі мою щиро-сердну і передсмертню співідь“.

Лист затрепотів в руках Орісі, щось гаряче ворухнуло ся в серці, сповнило відрадою груди і теплими самоцьвітами зросло очі; вона відірвала той клаптик листу, де був припис до неї і сховала його на своїм стурбованім лоні.

Потім вона встала і звеліла екликати громаду на цвин-

тар, запросивши туди і о. Василя; на мурах же і баштах приказала поставити дїтїй.

Коли всі зїбрали ся, Орися прочитала громадї лист Ляндскоронського і попросила всіх висловити свої думки про се на польовїй радї.

XI.

На радї перше слово, певна річ, було дадено панотеви.

— Дїти мої! — почав він, розміркувавши гаразд над змістом листу Ляндскоронського; — я вбачаю, що в цїй магнацькій ласці обіцяно вам тільки життє, а про нашу сьвятиню, за яку ви й проливаєте крив не згадано ані жадного слова, її призначено на руїну і блюзнірство.

— Не продамо нашої церкви і за наше життє! — вигукнув старий, сивий запорожець, що те-ж прийшов на раду.

— Не продамо! — гукнули навкруги і жіночі голоси.

— Життє, певне, коштовний дар Божий, — провадив панотець далї, — але суть коштовнїйші дарунки, що надані нам Духом Сьвятим се — чиста віра в Творця всесвіту. Життє це часове благо, та навіть і не благо, а тятар души. Душа-ж безсмертна і як що її положено за „друзь своя“, за сьвяту віру, вона досягне в сьвітових житлах Божих довїчного раю.

— Дак як же ваша рада, панове? Що відповісти на сей лист, що нам прислано? — спиталась Орися.

— А ось що, — сказав лисїй дїд, — зброї козак нї за що на сьвітї не віддасть в руки ворожі; ми-ж нї свого життя, нї життя наших жінок та дїтїй не цїнимо, а шануємо лишень нашу віру сьвяту та рїдну Україну та свободу нашого вільного люду!

— От тільки, панове, — завважила одна з молодїць, — ми тут раду радимо без пана сотника і без старшини, а їх би слїд було запитати.

Всім стало нїяково і нїхто не знайшов, що відказати на цю правдиву увагу.

Але Орися виступила наперед і гордо підняла голову:

— Я за батька відповідати му і певна, що з моїм словом він згодить ся завжди і всюди. Не здаватись нї на які

услесливі слова ворогів, а вмерти всім при зброї, боронячи до останнього наші сьвятощі! Але і вмираючи, силкуватись залучити за собою в могилу, яко мога більше ворогів!

А Катря, вискочивши у середину кола, простоволоса, з блідим обличчєм і шаленим поглядом, мов божевільна, гукала:

— Усім їм смерть! Всім їм загни! Вони відняли у мене все і тепер тут пустка, пустка! — біла вона себе кулаками у груди. — Не треба мені життя, бажаю лишень їх, бузувірів, смерті! Поможіть хто в Бога вірує німстити оцім собакам! Поможіть німститись!

Вона, як божевільна, почала бити ся і насилу вже її заспокоїла та взяла бабуса.

Рада розійшла ся. Більша частина людей пішла по своїх місцях з непохибним завзяттем та відвагою, а як що декого і брав острах, то й він мусів був зникнути перед лицарською відвагою більшости, що складала перевагу.

Орися пішла на башту і, стоячи біля корогви, боролася з почуттем громадського обовязку — не допустити ворога висловитись і з почуттем страшеної спокуси — хоч ще раз перед смертю побачити свого коханого друга. Яке оправданнє він може принести? — займав ся в Орисиному серці бурхливий осуд; — нема в сьвіті таких причин, щоб могли виправдити зраду своєї країни, зраду супроти свого народу, — нема їх!

Але він так щиро пише, так заприсягаєть ся, що він не винен... гріх же не вислухати його і примусити обвинуваченим лягти в домовину!

Орися підняла білу корогву і наказала випустити до брами одного лишень шляхтича.

Сонце кривавим, огневим колом вже сїдало, виграючи червоним золотом на церковній бані, рожевою загравою квіткаючи зубці мурів, білі намітки молодниць, що стояли на них і високі шпилі вартових башт.

Орися чула, як завищало зелізо на ланцюхах мосту, як зарипіли окуті зелізом ворота, — і занїмла, дожидаючи.

Але ось чутно кроки, і на баштовий мур зійшов стурбований Корецький і зупинив ся, мов остовпїлий...

Орися, вагаючись, перша урвала важку тишу і здавленим голосом, бажаючи виявити певний спокій, сказала:

— Громада, вислухавши листа пана ЛяндеКоронського, ухвалила переказати через пана гетьманови, що жадна душа не згодилась на його умови, а всі ладні вмерти за Україну та за сьвяту віру!

— Вислухай мене, Орісю, — благаючим голосом по довгім мовчанню, почав Антось, — в моїй долі є страшенне, безщасне непорозуміння, яке оплутало моє життя, зламало суджений мені талан і зсушило мій мозок. Твоя родина пригріла мене і виховала за рідного сина, а ти стала мені ближчою від сестри.

— Ох, не згадуї, пане, колишнього! — перервала Оріся.

— Ближчою від сестри, від неньки, — підніс голос Корецький, — ближче навіть мого власного серця! Спочатку, інколи ще впливали мені в голові зовсім иньші картини дитячих літ, але де далі вони поволі похмарніли і зникли зовсім... А те бурхливе, вільне та широке життя, яким жило наше козацтво, стало мені рідним і цілком привабило до себе моє серце. Я став козаком, я загартував ся в їхньому безмежному завзятті, я не аби яким став і межі запорожцями. Вір мені, що я й тепер таким же лишив ся... Півроку назад мене впізнав воєвода Чарнецький...

— Сей хижий вовк, ся ненатла зьвірюка! — з жахом скрикнула Оріся, сплеснувши руками.

— Так, він — зьвір, тепер і я се казати му; а проте він м'ятчин брат... Так от, Орісю, він разом з ключником впевнив ся, що я нащадок вельможного роду Корецьких, котрі стояли близько трону і володіли незліченими скарбами, — що я з роду католик. Панське кодро я вважав за найбільшу кривду, котра перешкоджає королівській владі чинити добро і злагоду в своїй вітчизні. Чарнецький, сзуїт душею, укуні з иньшими побратимами, побачивши загартовність моїх поглядів, з'умів одначе привабити мене на свій бік. Він признав мої погляди зовсім правдивими, але, немов справді по ширости, вимагав від мене, яко сина свого краю, державної мужности... Він вимагав, щоб я з своїми поглядами прийшов до стерня уряду і переконав, туманіючу в м'орозі неучтва, шляхту зректи ся сього братовбивчого рабування, не видерати від оборонців своєї країни їх права, не знущати ся над їх сьвятою вірою...

— Ну і що-ж?! — заалялась Оріся, всім серцем спочуваючи знайомому, не вмерлому почуттю.

— Виявилось, що все це брехні та лукавство! І в мене лишилась в серці тільки образа, що марно потрачено півроку, марно прийнято на душу муки через розлуку з тобою, через утрачене кохання...

— Не втрачено, — тихо промовила Оріся, — але слухай, Антосю: за що-ж я так страшенно карала ся, коли і без того моє життя лічило ся лишень днями?

— За що? Не знаю! Прости мені, моє ясне сонце, як що я спричинив тобі, хоч на хвилину, страждання. Втікаймо від сього пекла; я маю великі скарби; ми знайдемо десь в иньшому краї, де забажаємо, собі щастя!

— А мій батько та мої друзі загинуть під руїнами? — спитала зблідла Оріся.

— А що-ж робити маєм? що робити!?

Корецький схопив її руки і притулив їх до своїх уст.

— Як, що, ти не хочеш втікати, — вигукнув він розпучливо, — то візьми цю шаблю і вбий мене!... Коли ти віддаєш себе на загиб, то мені не лишаєть ся висшого щастя, як вмерти, — і вмерти від дорогої руки!

— Так, вмерти зі мною, мій дорогий, коханий, — щепотіла Оріся, поклавши свої руки на Антосеві плечі і остро дивлячись йому в вічі, задля тебе щастя? Так без мене тобі тяжко жити на сьвітї?

— Страшенно!

— Ну, так слухай же! Коли ти мене так щиро кохаєш, о, тоді ми з тобою не розлучимось!...

— Мій, ти, раю! Щастє моє! — перебив її, мов ошалілий, з радощів Корецький.

— Слухай-но, вгамуй себе: за нами зорять, тобі час іти... Тут є одно потайне місце, де можна переховатись, прихось туди. Хоч би саме пекло гвалтувало, нас там не знайдуть. Перечекаємо трохи і потім не розлучимось. Ось ключ від потайних дверей, до них треба йти через печеру, що починаєть ся от там, край безкиди, де терни.

— І ти прийдеш? — захлинувшись від радощів, спитав Антось.

— Прийду. Ось візьми ключа. Коли я довіряю тобі таку тайну, то діймай віри і мені!

— Вірю, вірю!

— Дожидай третього вибуху з цієї плющихи: се буде гасло, що я йду в підземне місце, а тепер... бувай!

Шляхтича вивели за браму і знов брама зачинилась за ним і підняв ся на ланцюгах висючий міст. Але Антось тепер ішов без краю щасливий, цілуючи дорогий задля нього ключ.

XII.

Ляндскоронський, одержавши звістку, що козаки зрекли ся його умов, поручив закінчити облогу Чарнецькому. В ночі Чарнецький присунув до пригорода гармашню і поставив її на окопах. У ночі-ж обережно гаразд замерзшим ставом рушили і Татари, оточивши містечко.

А сотник, в останнє зібравши решту своїх орлят, так почав казати:

— Слухайте, братчики! хоча ми тут і поставили дві гармати, а, правду кажучи, тепер нас відразу задавлять.

— Про те не відразу, — відказав Шрам, — що-ж, звичайно, сила і солому ламле...

— Так ось що: ти, Бабуре, і ти, Жидолупе, засядьте з молодятами на праву та ліву руч по хатах і як вороги ринуть вже на майдан, то ви запаліть навкруги хати і вдарте ззаду.

— Чудово! — додав запорожець, — хоч видно буде на той сьвіт шляху шукати!

Всі зареготали ся. Сотник звелів викотити два барила горілки і запросив козаків частуватись.

— Ну, товариші мої дорогі, щирі сини України, випемо-ж в останнє і на прощання за наш славний нарід і за наші душі, — сказав він, — та даймо, братове, один одному козацьке слово, — коли будемо коло сьвітлич східців Престолу Божого, то всім нам благати Милосердного Бога, що-б послав Він щасливу долю нашим братам і дав спокій нашій окуреній димом і залитій кровю країні!

— Даємо слово козацьке! — відгукнулись усі одностайно.

Не встигло зійти ясне сонце, як у містечку над табором розгорнулось саме пекло. Задрікали стіни в хатах, по-

сипалось з дзвяком скло і шарування на землю, застогнали, заревли ядра гармашні пробиваючи дошки, ламаючи вози, розкидаючи тури і кришучи міцні, замкові мурі.

Сліпий кобзар з розхристаними грудьми, без шанки, стояв на мурі і сьпівав натхненну думу:

„Ой славо, козачая славо!
Така твоя доля кривава...
Ти за щастє рідного краю
Закликаєш нас завжди до раю!...“

Але в одну мить з свистом прилетіла стріла і встромила ся у саме серце народнього сьпівця... Затерило воно, прикипівши кровю і на віки затих його голос пророчий.

Козаки відбивали ся завзято, кожна куля несла у ворожі лави певну смерть, але на кожну кулю летіли з ворожого стану цілі сотки куль і стукали вони об козачі кістки, пронизуючі наскрізь тіло. З гуком та гамором кинулись з трьох боків розсатанілі вороги на невеличку юрбу козаків: всі вони ринули натовпом — і Поляки, і Німці, і Татари з хижим воєводою Чарнецьким на чолі.

Замовкли вибухи і почалась нерівня рукопашна бійка. Поранені стрілами, котрі ще стреміли у них на тілі, лицарі-борці налягали своїми останніми силами, щоб як найдорожче продати своє життє, але на кожну шаблю опускало ся їх десять. Озьвірілі козаки з нелюдською силою рубали голови ворогів, сікли їм шиї, кришили кістки і самі падали під ударами шабель без стогону і скарги, а скрегочучи лишень зубами, що не встигли піметити ся.

— Гей, — гукнув слабнучим голосом увесь скалічений сотник, — боронити ся нам більше не сила, дак не давайте ся живцем в руки, а краще рубайте, братці, один одного!

— Чуємо, пане сотнику! — відповіло навколо не багато вже голосів.

І спяніли, дивлячись на смерть, що буяла навкруги, відважні козаки і, мов несамовиті, почали рубати один одного.

Усі вже товариші полягли навколо сотника, вже він в останнє зацідив своему щирому другови черначем по чуприні, коли раптом схопили його за плечі пять дужих Татар і накиннули на шию аркана.

— Гей, братці, не давайте мене живцем на муки! —

підняв до мурів помутнілі очі сотник. — Дочко! не давай батька!

— Не дам, тату! — відповіла твердим голосом Оріся і стрільнула з мушкета йому саме в голову.

Куля добре влучила і заспокоїла сотникову турботу на віки вічні.

Оріся миттю спустила ся з муру, прямуючи до ляди над льохом. Там вже стояла Катря з двома факлями. Розліг ся тягучий дзвін „по мертвому“ і прокотив ся сумною луною геть по долині.

Всі, що були ще живі, сьвятоблїво увійшли у відчинені двері церкви і засунули їх тяжким засувом. Пан-отець Василь у чорній ризі, роздавши усім по запаленій сьвічці, почав правити заунокійну панахиду по душах, що стояли вже перед ворітьми иньшого невідомого життя...

А вороги, густими хмарами оточивши замкові мурі, не наважувались лізти на них, жахаючись шаленої відваги „схизьмацького бідла“.

Викликалось кілька завзятців. З óстрахом полізли вони по драбинах на самі мурі і здивувались такій несподіванці: на дворі замка все було пусто. Ся вістка зразу облетіла все військо; воно аж загуло від радості і в одімкнуту браму посунуло цілими хмарами, загорливе до грабіжки, живе військо.

А з церкви було чути журливі сьпіви і сумні акорди тихо коливали ся у спокійному повітрі. Покидаючи сей сьвіт, осяяні тьм'яним блиманням сьвічок, всі спокійно дожидали смерті і велебно сьпівали: „Со сьвятими упокой, Христе, души раб Твоїх...“

А глибоко в льоху під церквою блимала факля, увіткнута в землю, де Оріся, тріпочучи серцем, дожидала Антося. От, в дверях дзенькнув замок і він, її виправданий друг, з'явив ся перед її очі, повний щастя.

— Мій любий! — кинулась до нього Оріся, — тепер я скажу, що кохаю тебе, кохаю сьвятою любовю і житте своє безталанне зіллю з тобою на віки!

— На віки! До могили і за могилу! — а палом вигукнув Антося, схоплюючи її в обійми.

— Пора! — здалека почув ся оклик, в льоху.

— Підпалюють церкву!

— Пора! Летімо-ж, мій орле сизий, укуні! — міцно обняла Орися ошалівшого від щастя друга свого і лівою рукою кинула факлю в бочку з порохом.*

Сяйнула блискавка, саме пекло розверзло ся... „Орлине гніздо“ укуні з сьвяткукчими звітягу Ляхами злинуло в повітрі. Але не чути було вже ні гуркоту, ні тріскоту руїни цім душам, що покохали ся так щиро. Полинули вони в осяяну довічним сяєвом далиню, де нема ні сліз, ні ридання, ні тяжкої журби, ні злости, де нанує лишень одна сьвята любов...

К О Н Е Ц Ь.

ПОЯСНЕННЯ

деяких менше зрозумілих слів.

Батава = кольонна війська, ватага.

Бахур = розпустник.

Доводець = ватажок, начальник.

Загата = гать.

Загін = невелика ватага війська.

Застібка = гапик з петлею.

Закутній = роговий.

Заступ = лопата.

Їдець = смак, апетит.

Кораблик = стародавній головний убір для дівчат.

Крайниці = границі, межі.

Леза = остриця шаблі.

Мазга, мазка = кров.

Поштиво = ввічно, кречно.

Пройда = спритний, пролазливий чоловік, здатний на все.

Повин = обов'язок.

Релі = гойдалка, колиска.

Стямок = змісл, рація.

Скобзалка, сковзанка = слизівка.

Тусьменіючий = темніючий, марніючий.

Тусьменний = потемнівший, неясний.

Та й квіта = та й годі, та й кінець.

Шлик = висока стародавня шапка.

Шкурятяний = шкіряний.

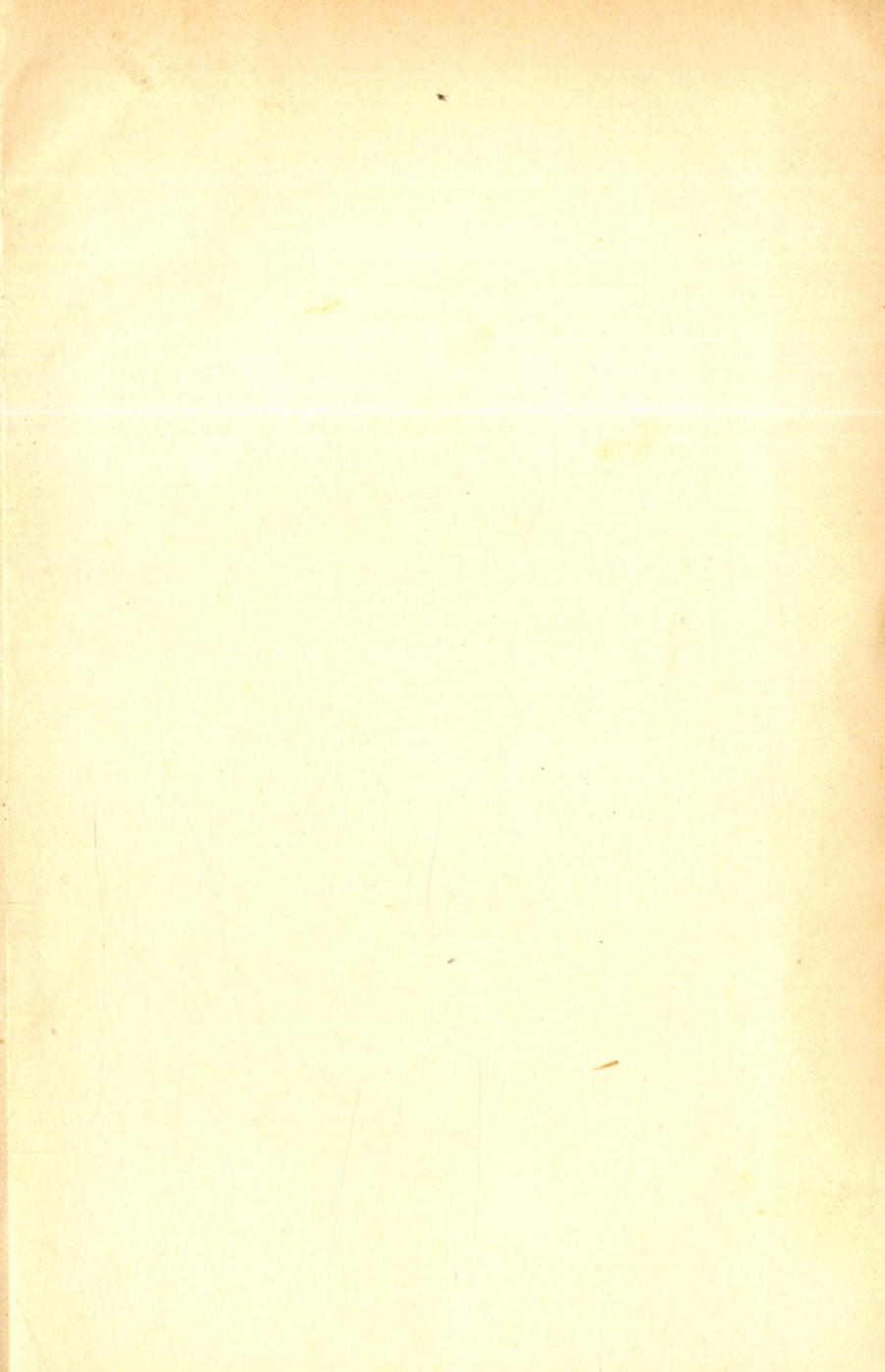
Упад = піклованне, турбуванне.

Хапливий = поспішний, швидкий.

Від видавництва.

Перших сім (I—VII) розділів повісти „Облога Буши“ надруковано після оригінальної рукописи автора, а останні VIII—XII виправив, приладив до друку а зглядно переложив (VIII, IX, X) з московського тексту д. Микола Вороний.

11

654758

B.

II
И 98.815

И 98.815